

Botos Katalin:

Világvallások és a gazdaság

Botos Katalin :1941-, dec. 13. Közgazdász, DSc, gazdaságtörténész, egykori államtitkár és miniszter, egyetemi tanár, emeritus professzor (Szegedi Egyetem, PPKE, Corvinus és jogelődjei.) A Magyar Köztársaság Középkeresztje, a Közgazdasági Társaság Életműdíja, a Wekerle Alapítvány Tudományos díjának kitüntetettje. Elte címzetes egyetemi tanári címet, Pro Familiis Díjat, Lámfalussy Emlékérmét, Szeged Városáért érmet, Pro Facultate Pázmány elismerést kapott.
Email cím: evmkabor@gmail.com

Tartalom:

- A világvallások gazdasági tanítása és a globális piacgazdaság (Magyar Szemle, Új folyam, XV 7-8)
- Vallások hatása a gazdaságra (Kézirat, Mária Rádió, előadás szöveg)
- Keresztény társadalmi tanítás – gazdasági valóság (Magyar Szemle, Új folyam, XIV, 9-10)
- A világvallások gazdasági tanítása, a globális piacgazdaság és a karitás (Társszerző: Botos József)(Justum Aequum Salutare 2008)
- Együttműködés és versenyszellem (Kézirat,angol nyelven majd Oxfordba)

Bevezető gondolatok.

Több, mint két évtizede folyamatosan foglalkoztatott a vallás és a gazdaság, a vallás és a politikai berendezkedés kapcsolata.

A mai piacjellemzője a *globalizáció*. Izgalmas kérdés, hogy a különböző vallásideológiáktól áthatott területek, földrészek között hogyan alakul az együttműködés? S az is korunk jelensége, hogy a szekularizáció szinte mindenütt, főként a fejlett világban, erőteljesen előre tör. Ugyanakkor, egyes gyorsan fejlődő országokban- lásd , Kína - vallási megélnkülést tapasztalunk, nem is az idősök, hanem a dinamikus fiatalok körében. Látható mindenesetre, hogy a törésvonal nem a különböző világvallások, hanem a hit nélkül felnövő, és a transzcendenciában hívő, a vallásukat valamilyen formában gyakoroló emberek között húzódik.

Nem törtem olyan babérokra a vallás és a gazdaság kapcsolatának elemzésében, mint Max Weber. Áttanulmányoztam azonban az ezzel a témakörrel foglalkozó frissebb szakirodalmat, és megállapítottam, hogy *egy közös* mindenképpen van a világvallások gazdasági tanításában: ***mindegyik elutasítja a pusztán profit-orientált gazdasági magatartást.*** Van különbség az individualistább, illetve az inkább közösségi szemléleten alapuló vallások között; s az is szerepet játszik, hogy van e központba állítva egyfajta számonkérés életünk végén... Érdekes a zsidó és a muszlim vallásban a kötelező jótékonyság beépítése, s az is, hogy melyik vallás vonatkoztatja gazdasági elveit kizárólag hívei körére. Legutóbbi elemzéseim azt kutatták, hogy a vallási előírások ösztönöznek - e a versengésre, vagy a kooperációt részesítik-e inkább előnyben.

Mivel a legtöbb szakember azt tartja, hogy a demokratikus társadalmi berendezkedés kedvez a piaci folyamatoknak, s így azok pozitív hatása ilyen közegben bontakozhat ki szabadon, érdekes megjegyezni, hogy a keresztény világban az USA egy olyan ország, amelynek alkotmánya egyenesen egy hittételen alapul. *A minden ember egyenlőségén*, amit a Szentírás fogalmaz meg. Nagy hatással volt rám John Lukácsnak az USA legújabb kori történetéről szóló könyvében található információ az amerikai iskolarendszerről. Az USA-ban nem kapnak állami támogatást a világnézetüket felvállaló oktatási intézmények, így csak akkor tudnak megmaradni, ha elegendő választják őket, akik a világnézeti alap deklarációja ellenére is őket választják, akkor is, ha ezért fizetni kell. Az Egyesült Államokban az általános iskolától

a z egyetemekig kiépült a katolikus iskolák hálózata. Későbbi kutatásaim megerősítettek abban, hogy a világnézeti szemléletű oktatást kínáló intézmények akár „kifizetődőek is lehetnek” az őket választó hallgatók számára. .. Az USA-ban ugyanis- a nem túl régi felmérések szerint- a katolikus oktatási intézményben végzettek átlagos bére magasabb volt, mint a többi intézményben tanulóké... A magyarázatot nyilván az adta, hogy ezt elérni csak igen magas színvonalú oktatással lehetséges, hiszen az oktatásért itt fizetni kellett.

De az is izgalmas, hogy hogyan kapcsolják össze politikájukat az egypárt - rendszerű társadalmak a piacgazdasággal. Kína sikeres fejlődése az elmúlt időben mindenképpen elgondolkodtató. És hát az is érdekes, hogy a hírek szerint Kínában bizonyos vallási újjáéledés tapasztalható. És nem a legalacsonyabb társadalmi rétegekben, hanem az innovatív fiatal vállalkozók körében...

Kissé alaposabban foglalkoztam a kereszténységgel, ezen belül a katolicizmussal, annak társadalmi-gazdasági tanításaival. Fontos látni, hogy bár a kapitalizmus káros hatásaira viszonylag későn születtek meg a válaszok a katolikus egyház részéről, az enciklikák az elmúlt században aztán folyamatosan az egyházfők figyelmének középpontjában voltak. Követték a változó gazdasági körülményeket, és az örökérvényű igazságokat az új fejlemények tükrében világították meg. Lándzsát törtek a demokratikus berendezkedés mellett, noha az Egyház hierarchikus szervezet. Ám az utóbbi időben magában az Egyházban is megjelentek a demokratikus működés elemei.

A modern világ - és gazdasága - a ráción alapul. Döntő ezért, hogy megvizsgáljuk: a *hit és az értelem* milyen viszonyban van egymással. A katolikus egyház tanítása leszögezi: a kettő *nem ellentétes egymással*. Hallatlanul fontos, hogy a vallási nézetek ne a társadalmi igazságtalanságok elfogadását sugallják, hanem minden lehető megtételére ösztönözzenek, ami ezt mérsékelheti. Nem erőszakkal: hanem politikai úton. És ez felerősíti azt a nézetet, hogy vallásos embereknek is kötelességük a közéletben részt venni. Hiszen a politikai berendezkedés milyensége nagyban múlik a polgárok aktivitásán.

A tanulmánykötet döntő része már megjelent írásokat foglal össze. Nem volt mód az ismétlődő elemek kiszűrésére, hiszen mindegyikben a világvallások tanításának sajátosságait jártam körbe, de bízom benne, hogy olvasóim *minden fejezetben találnak újdonságot*. Így reményeim szerint egy ökumenikus szemléletű, hasznos információkat tartalmazó kis könyvet kaphatnak kézbe az érdeklődők.

1.A világvallások gazdasági tanítása és a globális piacgazdaság

Összefoglaló

A világgazdaság történelmét nézve világosan kirajzolódik a kapcsolat a vallásos világnézet és a gazdasági versenyképesség között. A kapcsolat természetesen közvetett, de elég erős ahhoz, hogy a piaci szereplők viselkedését befolyásolja. A kérdés azért lett mára aktuális, mert a zsidó-keresztény vallási gyökereken alapuló, napjainkra szekularizálódott nyugati kapitalista társadalmak vállalkozói az újraelosztás magas költségei miatt versenyhátrányba kerülnek azokkal a piacokkal szemben, ahol a közösségi értékeket, s az azokon alapuló összefogást nagyobb tiszteletben tartják. Tanulhatnánk tehát az ázsiai nagycsaládoktól és egyéb civil szerveződésektől szolidaritást és szubszidiaritást. A túlzott individualizmus sokba kerül, és határozottan csökkenti a csupán erre alapozó országok versenyképességét.

Bevezető

Az egész világ csodájára jár a távol-keleti országok gazdasági növekedésének. Úgy tűnik, a piacok megnyitása a második világháború után előbb Japánban teremtett virágzó gazdasági környezetet. Később az ún. „kis tigrisek, majd India és legfőképpen Kína produkált figyelemre méltó növekedést az 1990-es években, a világgazdasági globalizációnak köszönhetően. Vajon van-e annak szerepe a gazdasági eredményekben, hogy a különböző világrészekeken különböző vallások váltak uralkodóvá az elmúlt évezredekben, s ezek világszemlélete, kozmológiai nézetei számos ponton eltérnek egymástól? Vajon szerepet játszanak-e az egyes országok, országcsoportok sikerességében a világvallások társadalmi-gazdasági tanításai? Hozzájárultak-e, és hogyan a gazdasági fejlődéshez a korábbi

évszázadokban, és ami nem kevésbé fontos: napjainkban vajon ösztönzik-e, vagy inkább akadályozzák a globalizációt, s annak révén elérhető gazdasági előnyöket?

Mit tanulhatunk a történelemből?

Nézzük meg mindenekelőtt a gazdaságtörténet többé-kevésbé egzakt tényeit!

Angus Maddison szerint a világ egy főre jutó jövedelme az első évezredben stagnált, ám a második évezred végére 13-szorosára növekedett. A világ lakossága e kétezer év alatt 22-szeresére, míg a világ GDP-je 300-szorosára nőtt. Ez az adat azt sugallja, hogy a figyelemre méltó növekedés az első évezred után kezdődött, amikor a világgazdaság már nemcsak a népesség eltartására, hanem az életkörülmények javítására is képes volt.

A gazdasági hatékonyság szempontjából óriási különbségeket tapasztalhatunk a világ keleti (B országcsoport) és nyugati (A országcsoport) fele között. Angus Maddison szerint a Nyugat fogalma Nyugat-Európát, Észak-Amerikát, Ausztráliát – együttesen a Nyugati területek – és Japánt foglalja magába. Ezt nevezzük „A csoportnak. A „B csoporthoz tartozik Latin-Amerika, Kelet-Európa, a korábbi Szovjetunió utódállamai, Ázsia – Japán kivételével –, és Afrika. Leegyszerűsítésnek tűnik ezeket az országcsoportokat Nyugatnak és Keletnek hívni, figyelembe véve, hogy a keleti országok közül főleg az indiai és kínai civilizációkról állnak rendelkezésre adatok, ezért inkább „A és „B országcsoportokról beszélünk, amikor a vallások gazdasági teljesítményre gyakorolt hatását vizsgáljuk.

A gazdasági hatékonyság szempontjából óriási különbségeket tapasztalhatunk a világ keleti (B országcsoport) és nyugati (A országcsoport) fele között.

Kétezer évvel ezelőtt az egy főre jutó átlagos jövedelem hasonló volt az „A és a „B csoport országaiban. Krisztus után 1000-ben az „A csoportban az egy főre jutó átlagjövedelem még alacsonyabb is volt, mint az ázsiai országokban, köszönhetően a Római Birodalom bukása utáni gazdasági összeomlásnak. A következő ezer évben azonban a nyugati országok sokkal gyorsabban nőttek, mint a „B csoport országai.

A második évezredben két szakaszt különíthetünk el. Az első szakasz 1000-tól 1820-ig tartott, a második pedig 1820-tól napjainkig. (Az adatok Maddison hivatkozott munkájában 1998-ig állnak rendelkezésre.) 1820-ra az „A csoport országaiban a jövedelemszint kétszerese volt a

„B csoport országaiénak. Ezen adatok különbsége 1998-ra már hétszeres volt! Az első szakaszban az „A csoport országainak egy főre jutó jövedelme négyszer gyorsabban nőtt, mint a világ többi részén. Ez az eltérés a második szakasz alatt is fennmaradt: az „A csoportban az egy főre jutó jövedelem 19-szeresére, a „B csoportban azonban csak 5,4-szeresére nőtt 1880-tól 1998-ig.

A különböző régiók gazdasági ereje – egyrészt a nagyobb termelékenység, másrészt a megnövekedett lélekszám miatt – jelentősen megváltozott az elmúlt kétezer évben. Krisztus után 1000-ban Ázsia – Japán nélkül – termelte a világ GDP-jének 2/3-át. Ez idő alatt Nyugat-Európa teljesítménye 9% alatt volt. 1820-ban Nyugat-Európa részesedése a GDP-ből 24%, Ázsiáé pedig 56% volt, míg 1998-ban Ázsia kb. a 30%-át, az „A csoport pedig – Japán nélkül – 46%-át állította elő a GDP-nek.

Úgy tűnik, a népesség gyors növekedése ellenére – amely nagymértékben hozzájárult a GDP abszolút összegének növekedéséhez – Ázsia lemarad. Vajon miért nem volt képes arra, hogy olyan hatékony gazdasági modellt alkalmazzon, mint Nyugat-Európa és a nyugati területek?

Egy inspiráló megközelítés: a ráció szerepe

Ezt a kérdést Rodney Stark is feltette. A maja, az azték és az inka nemzeteknek nem volt esélyük az európai betolakodókkal való összecsapáskor. A Kelet csodált civilizációi (Kína, India, az iszlám országok) is elmaradtak a 15. századi Európával szemben. Hogyan történt mindez? A világ többi részével összehasonlítva miért bukkant fel a technológiai felsőbbrendűség Európában a Római Birodalom bukása után? Miért csak az európai civilizációnak voltak szemüvegei, kéményei, megbízható órái, nehéztüzérsége, vagy kottái, azaz írott zenei kultúrája?

Számos szerző a földrajzi helyzettel magyarázta e jelenséget. A földrajzi helyzet azonban korábban is adott volt, amikor még az európai kultúrák elmaradtak az ázsiai civilizációk mögött. Igaz ugyan, hogy Amerika felfedezése és a hajózási ismeretek megnövekedése átértékelte bizonyos korábbi adottságakat. Mások a mezőgazdaság nagyobb termelékenységében, a jobb fegyverekben, a már említett hajózási tapasztalatokban látták a magyarázatot. A kérdés azonban továbbra is fennáll: miért itt, Európában jön létre vagy kerül

alkalmazásra az a sok iparszerűvé váló ismeret, amely a modern világ működésének alapja?
Miért voltak olyan jók az európaiak a kohászatban, a hajóépítésben vagy az állattenyésztésben? Rodney Stark szerint a válasz rövid és egyszerű: gazdasági modelljük miatt. A kapitalizmus miatt, amely a jövedelemtöbbletek rendszeres újrabefektetésén, illetve a vezetés és a dolgozók motiváltságán alapult, s így gyors növekedést eredményezett. Nyitva marad azonban továbbra is a kérdés: miért éppen Európában terjedt el először a kapitalizmus? Miért csak itt?

Max Weber a kapitalizmus gyökereit a protestáns reformációban látta. Már ő is rámutatott az ázsiai és az európai fejlődés eltéréseire. Rodney Stark szerint azonban a folyamat sokkal korábban kezdődött. A kérdésre adandó válasznak ezért a weberi magyarázatnál mélyebbre kell nyúlnia. Stark is egyetért azzal, hogy a választ a vallásos világnézetben találjuk meg, tehát a gazdasági teljesítmény és a vallásos világnézet összefügg egymással. Ez azonban régebbi keletű, mint a protestantizmus. Nem pusztán a protestantizmus puritanizmusa tette lehetővé az eredeti tőkefelhalmozást és serkentett gazdasági aktivitásra, a közösség szolgálatára. A pozitív értelemben vett kapitalista gazdálkodás alapja abban a spirituális háttérben keresendő, amelyre a keresztény vallási tanítás a kezdetek óta támaszkodik. A döntő tényező a kereszténység rendkívüli hite az értelemben.

Más vallásokat sokkal nagyobb mértékben jellemez a misztikum és a megérzések szerepének hangsúlyozása. A keresztény vallás azonban a hit alapjává teszi az értelmet és a logikát, s azt az elsődleges útnak tekinti a vallási igazság megismerése felé. Az európai világszemléletre kétségtelenül nagy hatással volt a görög filozófia is, amelyet ugyancsak az erős logika jellemez. Elgondolkodtató ugyanakkor, hogy a görög filozófia csak kevéssé hatott a görög vallásra. Az – a római istenhitekhez hasonlóan – megmaradt misztikus kultuszok összességének. A keresztény tanítók viszont a kezdetektől fogva hangsúlyozták, hogy az értelem a legfőbb isteni ajándék és eszköz, amellyel a Szentírás és a kinyilatkozás egyre jobban megérthető.

Quintus Tertullianus a második évszázadban így ír: „Az értelem isteni dolog, minthogy nincs semmi, amit Isten, minden dolgok teremtője, ne rendelt volna el bizonyos célból – bármi, amit Ő nem akart volna, hogy az értelen keresztül megérthető legyen.

Ez azt jelenti, hogy a katolikus hit és a kereszténység az ész szerepének erős védelmezője az emberi tevékenységben. Samuel Gregg az *Ordered Liberty* című, közelmúltban megjelent könyvében felidézi, hogy a felvilágosodás óta gyakran éri kritika az egyházat a tudatlanság és a babona „támogatása miatt. Valójában fordított a helyzet. A modern filozófiai gondolkodással szemben éppen az egyház hangsúlyozza a fides és a ratio szoros kapcsolatát.

Mint írja: „a 18. századi filozófus, Françoise Marie Arouet (közismert nevén Voltaire) forogna a sírjában, ha tudná, hogy a 20. század végén az értelem és igazságosság legfőbb védelmezője Róma püspöke... Ha elfogadjuk, hogy a logika és az értelem hozzájárul a tudomány fejlődéséhez, akkor kijelenthetjük, hogy a keresztény vallás sokat segített a tudás akkumulálódásában, amely a gazdasági növekedés legfontosabb tényezője.

Más oldalról, a GDP abszolút összege a polgárok számától is függ. Fontosak ezért a kereszténységnek a demográfia alakulását befolyásoló tanításai. A keresztény hit nem tűrte el a gyermekgyilkosságot, ami meglehetősen gyakori volt a pogányok körében (főleg a lánycsecsemők esetében). A kereszténység tiltja az abortuszt, ami bizonyos civilizációkban a nők halálzásának egyik legfőbb oka volt. Mindennek következtében a nemek aránya nem változott jelentősen, és a keresztények körében nem lépett fel olyan nőhiány, mint amilyen a Római Birodalom nem keresztény köreit jellemezte. A kereszténység tehát társadalmilag védelmezte a nőket. Mondhatjuk, hogy a keresztény nők sokkal emancipáltabbakká váltak, mint más nők. Volt szavuk a házasságkötésben is. Rodney Stark kutatásai szerint általánosságban csak 18 éves koruk körül mentek férjhez, míg a pogány nőknek szinte már a pubertáskorban férjhez kellett menniük, oly nagy volt a nőiség. A keresztények erkölcsi előírásai azt sem engedték meg, hogy a betegeket gondozás nélkül hagyják. A pogány gyakorlatban járványok idején a beteg embert némi élelemmel ugyan, de magára hagyták. Következésképpen azok is, akik legyőzték a betegséget, gyakran haltak éhen vagy szomjan. A keresztények gondozták betegeiket, akár a saját életüket is kockára téve. Ez végső soron javította az életképes egyedek túlélési esélyeit.

Végső soron úgy tűnik, hogy a morális hozzáállás nagyban elősegítette, hogy a népesség keresztény része számában gyarapodjék. Az ész tisztelete pedig a tudás felhalmozódásának alapjává vált.

Rodney Stark még messzebbre megy a következtetésekben. Rámutat, hogy magának a modern politikai rendnek gyökerei is a keresztény hitvilágban találhatók meg. Az embereket Isten egyenlőnek teremtette – ez a zsidó-keresztény tanítás központi eleme. S ez az első mondata az USA alkotmányának is, amely országot mint a legliberálisabb kapitalista társadalmat szokták idézni. A modern liberális társadalom tehát a Biblia szavain alapul. A demokrácia pedig a kapitalizmus, és ezáltal a gazdasági fejlődés fontos előfeltétele. Eszerint a keresztény világvallásnak, amelynek napjainkban mintegy egymilliárd követője van, tagadhatatlan szerepe volt és van a nyugati világ gazdasági sikereiben.

Még egy inspiráló megközelítés: egy hindu tudós nézetei

Deepak Lal, a kaliforniai Nemzetközi Fejlesztési Központ hindu vallású professzora is foglalkozott a keresztény vallás és a gazdaság kérdéseivel.

Lal a legelején kezdi. Véleménye szerint különbséget kell tenni az emberek anyagi és kozmológiai hite között. Az első azt mutatja meg, hogyan tudunk megélni – ez a materiális hitvilág –, a második pedig azt, hogyan kell élnünk. Ez a kozmológiai felfogás a világ és az ember viszonyáról. A közgazdasági gondolkodás története arról szól, hogy hogyan változott az emberek anyagi hite. Ugyanilyen fontos, hogy milyen fejlődésen ment keresztül a kozmológiai hit a világ különböző tájain.

Az emberré válás a kőkorszakban indult meg. A kőkor embere nem volt olyan tökéletes, mint Rousseau vélte, de nem is volt az az időszak olyan sötét, mint ahogy azt Hobbes bemutatja. A vadászó-gyűjtögető ember az akkori gazdasági viszonyok közepette – modern kifejezéssel élve – a fogolydilemma szerint szocializálódott. Ez a folyamat az ún. „reciprok altruizmus kialakulását eredményezte. Hiszen a közös vadászatokon ismétlődően bebizonyosodott, hogy a kooperáció a jó stratégia, s ma nekem, holnap neked van szerencséd. Az archeológusok azt is kimutatták, hogy a csere és a kereskedelem ösztöne szintén az őskortól az emberi természet alapvető eleme volt. Ám ezek a jellemvonások a letelepedett földművelő civilizációkban megváltoztak. Azáltal, hogy a mezőgazdasági termékek piacát egyre inkább kiszélesítették, mind több kívülálló kapcsolódott be az ügyletekbe, s így egyre több ún. „one-shot game”-nek, egyszeri, és nem ismétlődő játszmának vagyunk tanúi. A saját profitjukat szem előtt tartó kereskedőkkel szemben gyanakvás alakult ki, a letelepedett földművelők a piacot szükségszerű rossznak tekintették. Ezekben a civilizációkban az együttműködés és a szabályokhoz való alkalmazkodás jutott kiemelt szerephez. A játékszabályok megsértését a közösség szigorúan büntette. A közerkölcs tehát a szégyenen és a büntudaton alapult. Az emberek gyermekkoruktól kezdve e normák szerint szocializálódtak. Azt mondhatjuk, kozmológiai nézetük közösségi jellegű volt.

Deepak Lal szerint nagy fordulatot hozott a keresztény vallás elterjedése. Ez ugyanis megváltoztatta mind a kozmológiai, mind az anyagi hitet. Mi több: a kereszténység egyenesen egyesítette e kettőt. Az új hit az individualizmuson nyugodott. A kereszténység új intézményrendszert alkotott a társadalmi és a gazdasági tevékenységek számára.

Ahogy nőtt a kereszténység és az egyház befolyása, egyre nagyobb jelentőséggel bírtak a

mindenkori pápák megnyilatkozásai. Ki kell emelnünk ezek közül I. és VII. Gergely pápa tetteit, amelyek gyökeresen megváltoztatták azokat az erkölcsi normákat, amelyek a mezőgazdasági civilizációk gyakorlatában kialakultak.

Így mindenekelőtt meg kell említenünk a hatodik században I. Gergely pápa állásfoglalásait, amelyek sokat változtattak a családi kapcsolatokon. A pápa a neki feltett számos, szexuális és családi vonatkozású kérdésre oly módon válaszolt, hogy vallási szempontból elítélendőnek tartotta a közeli rokonok közötti házasságot, és nem helyeselte a nem vér szerinti leszármazottak adoptálását sem.

Korábban, a Közel-Keleten és a mediterrán térségben a gyermekek adoptálását és a közeli rokonok házasságkötését is engedélyezték, mivel fontosnak tartották, hogy a vagyon akkor is maradjon a családon belül, ha a tulajdonosának nem volt fiú utóda. A szokások és a jogszabályok radikális módosításait követően gyakran az egyházra szállt a fiú örökös nélkül elhunyt vagyona. Ez óriási vagyontömeget, főleg földet jelentett. A felhalmozódott termelőkapacitás lehetővé tette a kapitalista típusú evolúciót (habár azt nem lehet állítani, hogy ez az egyház kimondott céljai közé tartozott volna).

Ugyancsak fontos reformokat vezetett be a XI. században VII. Gergely pápa. Ezek olyan helyzetet hoztak létre, amelyben „az új egyházi állam megteremtette az adminisztratív és a jogi feltételeket, amelyek a modern államigazgatás előfutárai voltak. Ez biztosította a lényeges intézményi infrastruktúrát a Nyugat dinamikus, *prométeuszi* növekedéséhez.

Érdekes, hogy Lal a „prometheuszi növekedés” fogalmát használja. Annál is inkább, mert Angus Maddison tanulmánya szerint a nagyon gyors növekedés akkor kezdődik, mikor a fosszilis tüzelőanyagokat tömegesen kezdik használni 1820 után. Ezt hívja Lal „prometheuszi növekedés”-nek. Itt emlékeztetni kell Nicolae Georgescu –Roegen elméleteire, aki a rendkívül felgyorsult növekedés motorjának a fosszilis energiahordozók használatát tartja.

Ha összehasonlítjuk a két történelmi megközelítést, azt találjuk, hogy mindkét szerző, Rodney Stark és Deepak Lal is úgy véli, az anyagi és szellemi tőke felhalmozása és a jogszabályi környezet egyaránt nagyon fontos a növekedés fokozásában. Szerény véleményem szerint azonban a döntő az emberi tudás tényezője. Ezért úgy vélem, helyes dolog a fejlődés motorját az értelemre alapozó ideológiában keresni. Az emberi tőke nélkül, a tudás akkumulálódása nélkül nincs technológiai forradalom, hiába a természetbeni vagyon koncentrációja, nem alakul ki kapitalista termelési mód sem smithi, sem „prometheuszi” értelemben.

Az anyagi létre és kozmológiára vonatkozó nézetek egyesítése mindenesetre óriási lendületet adott a fejlődésnek. A kereszténység tehát, mint világvallás, jelentős mértékben hozzájárult a

nemzetek jólétének megnövekedéséhez.

Új narratívák...

Az már más kérdés, hogy a felvilágosodást követően két sajátos narratíva is kialakult a zsidó-keresztény vallási szemlélet motívumaira alapozva.

Deepak Lal szerint maga a felvilágosodás olyan felfogással helyettesítette az ótestamentumbeli teremtéstörténet elemeit, amelyben a paradicsomi állapotokat a görög-római civilizáció kora jelentette, s amelynek bukását éppen a kereszténység eredményezte; de íme, itt voltak a felvilágosodott gondolkodók, a kiválasztottak, akik megváltják az emberiséget. A felvilágosodás az istent holmi visszavonult órásmesternek tekintette, s pusztán emberi erővel vélte megvalósíthatónak itt, e világban a földi paradicsomot...

Hasonlóképpen a marxizmus is előállt egy saját narratívával. E szerint az őskor vagyoni különbségeket nem ismerő korszaka volt a paradicsomi ártatlanság állapota, amelyet megrontott és bűnbe vitt a termelőeszközök magántulajdonának kialakulása. De itt vannak a kommunisták, akik ezt, mint kiválasztottak, ha kell, forradalmi úton megszüntetik. Istent a marxisták teljességgel kiküszöbölték a történelem menetéből, s a vallást mint a nép ópiumát tekintették. Tervszerű gazdálkodással, az individualizmus kiküszöbölésével azonban pusztán emberi erőből megteremthetőnek vélték a Paradicsomot itt a földön...

Úgy tűnik, hogy ez az utóbbi nézet – és az erre alapozott gazdasági rendszer – mint alkalmatlan az emberi jólét társadalmának létrehozására – megbukott.

A modern globális kapitalizmus nagyon erőteljesen támaszkodik a felvilágosodás közgazdasági eszméire, a laissez-faire kapitalizmusra, az istenhitet azonban – a marxistákhoz hasonlóan – gyakorlatilag mellőzi gondolkodásából. Ugyanakkor gondolkodók sokasága érzékeli, hogy a modern globalizmus világának erkölcsi nézetei nem eléggé szilárdak, nem eléggé világosan megfogalmazhatóak, s ezért ez a világ számos feszültséggel terhes.

Távolról sem igaz, hogy a hatmilliárdnyi ember vallási meggyőződése közömbös a világ fejlődése szempontjából. Azt a nézetet sem oszthatjuk, hogy a fejlődést holmi istentől adott, természeti törvény erejével ható közgazdasági törvények vezérelnék. Szükségesnek látszik ezért kissé alaposabban megnézni, hogy mit tanítanak a különböző világvallások, hogyan, s miként viszonyulnak a gazdasági kérdésekhez, s azt is, hogy vajon hozzájárulnak-e egy

igazságosabb és szolidárisabb világ létrejöttéhez.

Ha a világvallásokat aszerint csoportosítjuk, hogy azok a közösségi vagy az individualista ideológiához állnak-e közelebb, beláthatjuk, hogy a kínai (és annak japán, illetve koreai változatai) és a hindu vallás alapvetően közösségi jellegűnek tekinthető. A hindu civilizációnak van egy sajátos befelé forduló individualista vonása is. Az egyistenhívő vallásokat szokták az individualista jelzővel illetni. Ezek azonban nem alapulnak általánosan egy alapvetően befelé forduló individualizmuson, bár a kereszténységben is megtalálhatók bizonyos befelé forduló individualista vonások. A keresztény vallásban van számos közösségi jellegű tanítás is. Ha Szent Ágoston: *De civitate Dei* című művére gondolunk, a közösségi társadalom jól szervezett modelljét láthatjuk. Nem olyan könnyű tehát a vallásokat azok közösségi vagy individualista jellege szerint csoportosítani. Azt azonban bizvást állíthatjuk, hogy az egyén szerepének és felelősségének középpontba állítása következtében a monoteista vallásokon alapuló civilizációk alapvetően individualista jellegűek.

Határozottabb különbségtétel annak alapján tehető, hogy kozmológiai szempontból az adott vallás hívei hisznek-e vagy sem a túlvilági létezésben, s a személy alakját öltő istenben mint a világ teremtőjében, akinek minden emberi teremtmény személyes felelősséggel tartozik. Látni fogjuk, hogy ez a megközelítés is a fenti komplexitásában alapvetően a monoteista vallások sajátossága.

Foglaljuk tehát össze röviden, mi a különböző vallások ez irányú tanítása, a Making Globalisation Good című 2003-as szimpóziumot követve, melynek szerzői vezető szaktekintélyek.

A keleti világvallások gazdasági tanítása

A buddhizmus ősi keleti vallás, amely Dél- és Délkelet-Ázsia felé terjeszkedett. A buddhizmus nem hisz egy személyt öltő istenben, de hisz a karmában és – az újjászületés révén – a halál utáni életben. A karma erkölcsi ok és hatás: amit teszünk másokkal, az történik velünk, magunkkal is (ugyanaz megtalálható a keresztény tanításokban is).

Elutasítja a felelőtlen kapitalizmust, amely a mások kárára történő gazdálkodást hirdeti. Nem tanít aszketizmusra, nem akarja megölni a vágyakat, csak azt akarja elérni, hogy ne a

vágyaink irányítsák az életünket. A buddhizmus úgy tartja, hogy nem tekinti célnak a szegénységet. A szegénység a boldogtalanság forrása, így egyáltalán nem kívánatos, de ugyanakkor a vagyon felhalmozása sem lehet az élet legfőbb célja. Nem erkölcsös úton semmiképpen nem szabad meggazdagodni. Meg kell jegyezni, hogy a buddhista tanokban nincs akkora hangsúly a társadalmi igazságosságon, mint Ábrahám követőinél. A buddhizmus kiindulási pontja az, hogy ami most van, az a korábbi viselkedésünk logikus következménye, így javításra csak a következő életben van lehetőség. Nem lehet elkerülni a következményeket, így a jelenlegi életben nem érdemes a társadalmi igazságot keresni. Nem változtathatod meg az életedet, de jobbá teheted a következő életedet. A probléma megoldása a dana: a nagylelkűség. Tulajdonképpen itt is személyes üdvözülésről van szó, hiszen személyes cselekedeteiddel biztosítod jövőbeni, újraszületés utáni jobb létedet. A nagylelkűség, könyörület ezért a buddhista vallás legfontosabb jellemvonása. Ugyanakkor a dana, a buddhista nagylelkűség holmi spirituális bankként működik, tulajdonképpen erkölcsi materializmus. A legnagyobb spirituális nyereség, amit elérhetünk, nem más, mint adományaink érdemes embereknek történő átadása (például „bhikkhu”-knak, vagyis szerzeteseknek). Előfordulhat, hogy egy „érdemes embernek kevésbé van rá szüksége, mint egy éhes laikusnak. A buddhista vallás szerint mégis az a helyes, ha őket segítjük, mert az adományozónak ez jár több érdemmel.

Érdemesebb ebbe a „spirituális bankba”, mint más befektetési formába fektetni.

A buddhisták gazdasági élethez való viszonyulása a fentiek szerint nem igazán illik a modern kapitalizmusba.

A hinduizmus szintén elfogadja a karmát és a reinkarnációt. Az életben négy célt hangsúlyoz: karma (az érzékek kielégülése), artha (a prosperálás), dharma (vallási érdemek), moksha (spirituális felszabadulás).

A hinduizmus sem ellenzi az érvényesülést, a prosperálást és a gazdasági növekedést. Mivel azonban a hindu szemléletben a négy cél különböző kasztok felelőssége, a hindu társadalom szegmentált. A kasztok korlátozzák a mobilitást, ezáltal a vállalkozóvá válást, így a gazdálkodás szabadságát. Ezek tehát bizonyos mértékig akadályozzák a gazdasági növekedést Indiában.

A konfucianizmus Kína domináns vallása, de Koreában, Japánban és a többi „kis tigris országban is jelentős. E vallás nem hisz a személyes Istenben, és nem hangsúlyozza az örök életet vagy a személyes üdvözülést. Ennek ellenére magas erkölcsi követelményeket támaszt (fegyelem, hűség, megbízhatóság, kölcsönösség). Hangsúlyozza a szenvedélyes emberi természetünk kontrollálásának fontosságát. A legfontosabb jellemzője talán mégis az, hogy

hangsúlyozza az egyén társadalmi kötelezettségeit és a hagyományok fontosságát.

Politikai értelemben konzervatív jellegű vallásnak tekintették, mivel kiemeli a tekintélykülönbséget, de ugyanakkor progresszív eleme gazdasági szempontból, hogy támogatja a saját erőre támaszkodást és a vállalkozóvá válást, hogy magad és szélesen vett családod szükségleteit megfelelően kielégítsed. Ugyanakkor a konfucianus etika elítéli a profithajhászást.

A kínai tanítások szerint az egyénnek nem szabad profitszerző céllal tevékenységet folytatnia. Mencius, a nagy konfucianus tanító így írt erről: „Nem szabad, hogy a profit motiválja az egyén cselekedeteit, függetlenül attól, hogy neki, a családjának vagy az államnak származik-e haszna belőle. A profit hajhászása veszélyezteti az állam harmóniáját, ami a konfucianizmus legfontosabb ideálja. A konfucianizmus mindent megtesz annak érdekében, hogy harmonikus társadalmat hozzon létre.

A 20. század elején a kínai gondolkodók keményen kritizálták a konfucianizmust mondván, hogy akadályozza a társadalmi modernizációt, a tudomány és a demokrácia fejlődését. A modern értelmezés azonban egyre inkább hajlik afelé, hogy a konfucianus értékek előnyösek a globális kapitalizmus számára. Ezért egyfajta újraéledését tapasztalhatjuk a konfucianizmusnak napjaink Kínájában. Vajon hogyan lehetséges ez, figyelembe véve a hagyományosan profitellenes konfucianus tanítást?

Hogyan fér össze bármely profitszerző tevékenység a konfucianus erkölccsel?

Lehet-e úgy racionális üzleti döntést hozni, hogy közben nem a profit motivál minket?

Néhány kutató szerint az elmúlt évtizedekben nagy, mondhatni alapvető változások történtek a konfucianizmus történelmi alapjaiban. A modern konfucianus gondolkodás szerint lehetséges, hogy az egyén előre látja tevékenysége eredményét anélkül, hogy döntései szándékoltan profitra irányulnának. Az üzlet célja, hogy javítson az emberek életkörülményein, de e tevékenység – mintegy melléktermékként – egyben profitot is hoz. A profit tehát előre látható eredmény, de nem alapvető motiváló erő. E megközelítés szerint lehet a kapitalizmus építését a konfucianizmussal harmonizálni. Egy új típusú konfucianizmus van ily módon kialakulóban, amely magába foglalja a tradicionális konfucianizmus értékeit. Néhány vezető üzletember úgy véli, a modern korban a kínai vállalatok kibővített családként tekintenek magukra, s ez nagyon is összefér a konfucianista gondolatokkal, s komoly motivációt jelenthet az ott dolgozók számára.

Az új gondolkodási iskola a kínai társadalom megreformálására törekszik. A kínai modernizáció azonban nem akar átvenni minden korabeli nyugati értéket – ha ez a szó egyáltalán megfelelő kifejezés a nyugati kapitalizmus motiváló erőire... A kínaiak úgy

akarnak modernizálni, hogy közben nem „nyugatosítanak”.

Mindenesetre tény, hogy ma Kína a világ egyik legdinamikusabb gazdasági övezete.

Ugyanakkor azt is megjegyezhetjük, hogy számos olyan feszültséggel terhes a kínai fejlődés, ami aligha kezelhető a fenti leszűkített családi cég érdekeltség alapján – lásd a környezetszennyezést. A kínai vallásideológia és a társadalmi-gazdasági fejlődés kapcsolata még további elemzést kíván.

Az egyistenhívő vallások társadalmi-gazdasági tanításai

A zsidó világnézet szerint a legnagyobb változást a történelemben az jelenti, hogy az embernek megnövekedett a mozgásteret a világban. Az ókorban a természeti erők játékszerének érezték magukat, és úgy vélték, a világ vak és süket könyörgésükre. Az Ótestamentum azonban alapvetően megváltoztatja ezt a helyzetet. Jonathan Sacks így fogalmaz: A kinyilatkoztatás alapján „reményeink nem csupán álmok... nem vagyunk tehetetlenek a sorsunkkal szemben.

A zsidó társadalmi tanítás lényege, hogy felelősek vagyunk tetteinkért. Az a feladatunk, hogy maximálisan törekedjünk az emberi méltóság megőrzésére, és arra, hogy a következő generációknak egy jobb világot adjunk át. Ez aktivitást és kreativitást követel meg. A zsidó vallásos tanítás a nevelést elsődleges vallási kötelezettségként kezelte. Az olvasás és írás segített felhalmozni a tudást, és átadni azt utódainknak. A gazdaság, amely nagymértékben a felhalmozott szellemi tőkén alapul, egyenes arányban áll a népesség képzettségével. Emellett a zsidó tanítás nagy hangsúlyt helyez a kooperációra, melynek intézményei a legfontosabb civil szervezetek: a család, a zsinagóga és az iskolák. Ezek nélkül a szétszórt zsidóság fent sem maradt volna. Ugyanakkor fontos részét képezi a zsidó társadalmi tanításnak a disztributív igazságosság fogalma. A teremtés könyvének 18:17–19-ig terjedő szakaszai úgy fogalmazzak, hogy az Úr népe hatalmassá válik, ha megtartja a helyes és az igazságos életvitel parancsát. A „helyes szó zsidó megfelelője: „tzedakah”. Ez a szó magába foglalja, összekombinálja a jótékonyság és igazságosság római jogban különálló fogalmát. Egy jogállamban, ami jogos, az jár, és nem jótékonyság. A zsidó tanítás azonban a jótékonyságot kötelezővé teszi. Senki nem maradhat az alapvető szükségletek kielégítésének híján. Azok,

akiknek többet adott az Úr, kötelesek segíteni a szükséget szenvedőkön. Ez az, amit mai nyelven szociális igazságosságnak nevezhetünk. Sacks megállapítja, hogy az igazságos eloszlás nem alakul ki magától a piaci működéstől, hanem tudatos beavatkozást kíván. Ezt fejezte ki a szombatév (hetedik év) fogalma, az ún. kürtölés éve, az a számtalan utalás, amelyet az Ószövetségben találunk, hogy miképp kell a szegényeknek otthagyni a gabonát, hogy összeszedhessék, vagy miként kell bánni az özvegyekkel és árvákkal. Meg kell azonban jegyezni, hogy Sacks így ír: „A judaizmus kettős etikát testesít meg. Az egyik általános, mely mindenkire vonatkozik, és egy sajátos életvitel előírás, amelyet csak a Mózeszt a sivatagba követők örököseitől követelnek meg.

A kereszténység mélyen gyökerezik az Ószövetség tanításaiban. Brian Griffiths szerint az a tény, hogy az Isten az embereket egyenlőnek teremtette, saját képmására, az alapja annak, hogy gondolkodni képesek vagyunk, morális öntudatunk van, felelősek vagyunk tetteinkért és a világért, s megismerhetjük az Istent.

A keresztény tanítás az egyén méltóságán és a magántulajdonon alapul. Nem korlátozza kreatív tevékenységünket, de figyelembe veszi, hogy esendők vagyunk. A kereszténység tehát realista. Nehezen tudunk ellenállni az önzés kísértésének, ezért szükséges, hogy a magántulajdon fennmaradjon. Ennek híján nem lennénk eléggé gondos gazdáik a ránk bízott világnak. Ugyanakkor, mivel Isten gyermekei vagyunk, részt kell vennünk Atyánk teremtő tevékenységében, de úgy, hogy megőrizzük a ránk bízott világot. Nem szabad elfelejtenünk, hogy csak bizományba kaptuk a földet. Sajnos tevékenységünk gyakran az univerzum ártalmára van.

A keresztény társadalmi tanítás legnagyobb kihívása a szeretet parancsa. Ez mindenekelőtt az Isten iránti szeretetet jelenti, de a felebaráti szeretetet is, akkor is, ha ez a felebarát az ellenséged. Azt hiszem, ezt a gazdaságetika nyelvezetére lefordítva a maximális kooperativitás elvének nevezhetjük. Griffiths is megerősíti, hogy istengyermekek mivoltunkból fakadóan különleges tulajdonságunk a logika, és az, hogy ezáltal a világ jelenségeit megismerhetjük. Ugyanakkor hangsúlyozza, hogy a spontán gazdasági rendszer nem teremt társadalmi igazságosságot, ezért a jogállam feladata ennek előremozdítása. A katolikus egyház ezért szorgalmazta a 2000. jubileumi év alkalmából, összhangban az Ószövetségi gondolatokkal, az országok összefogását a nemzetközi adósságválság enyhítésére. Látnunk kell azonban, hogy a katolikus társadalmi tanítás által szorgalmazott állami beavatkozás a modern globalizmus világában megkérdőjeleződik. Maga az állam ma sokszor kevesebb hatalmat képvisel, mint egy-egy óriási multinacionális cég. Bizonyos, hogy a civil szervezetek erősítése segíthet e probléma megoldásában, és a nemzetközi egyezmények és szervezetek

szerepe is fokozódhat. Azzal semmiképpen nem számolhatunk, hogy valamifajta világállam fogja rendezni a társadalmi igazságosság világméretű kérdéseit.

Az iszlám Európában és Amerikában a második legnagyobb vallási közösség, amely ma az emberiség mintegy kétötödét mondhatja hívének. Hittételeinek alapja az egyistenhit, a próféta tanítására való hagyatkozás, és a halál utáni lét meggyőződése. Az iszlám is az individuumot tekinti a társadalom alapkövének, és hangsúlyozza, hogy az ember személyes felelősséggel tartozik tetteiért isten előtt. Az elszámoltathatóság, mint utaltunk rá, a monoteista vallások jellegzetes tétele. Az iszlám úgy tekint a világra, mint kapcsolatok hálózatára. A változások, amelyek a gazdasági aktivitás következtében végbemennek, zavarólag hathatnak ezekre a kapcsolatokra. Ez a szemlélet némiképp gátolja a piaci rugalmasságot. Elfogadja ugyan az egyéni érdekek létét és a piaci mechanizmust, de nem híve a piaci fundamentalizmusnak. A magántulajdon és a magánvállalkozás a muszlim emberek alapvető joga, de csakis a morális határokon belül. Az igazságosság a legalapvetőbb parancs, amelyet az iszlám hirdet, és ez független attól, hogy muszlimokról vagy nem muszlimokról van szó. Ibn Khaldun szerint (1400-as évek) a fejlődést nem lehet elérni, csak az igazságosságon keresztül. Így fogalmazott: „Az igazságosság az a kritérium, melynek alapján Isten meg fogja ítélni az emberiséget”. Minden emberi tevékenységnek ezért egy morális szűrőn kell keresztülmennie. Vannak például tiltott tevékenységek. Ilyen az uzsora (a ryba, azaz a kamat). Az iszlám ugyanis ellenzi a fix és garantált tőkejövedelmet. Hasonlóan azonban ahhoz, hogy miként találja meg a modern konfucionizmus a „kiskapukat a piaci elemek működtetéséhez, itt is lehet álcázni a kamat tényét adásvételi művelettel...

Az iszlám paradigma egybeolvasztja a szabadság, az igazságosság és a szolidaritás fogalmait, ami az iszlám tanítást rendkívül különlegessé teszi. Khursid Ahmad úgy véli, hogy az iszlám tanítás éppen a fentiek miatt aligha házasítható össze egyéb „izmusokkal,” egyéb etikai nézetrendszerekkel. Szerinte nincs egységes globális etika, de mód van a különböző etikájú közösségek közötti együttműködésre, kooperációra az emberiség jobb jövője érdekében.

Záró gondolatok

Áttekintve a világvallások gazdasági tanításait, megállapíthatjuk, hogy szinte kivétel nélkül elutasítják a pusztán profit motiválta tevékenységeket. A legtöbb nézetrendszerben nagy hangsúlyt kap a felelősség és az igazságosság fogalma. A kooperáció, a kreativitás és az

együttérző szolidaritás ugyancsak számos világvallás közös eleme. Ezért, ha nem is számolhatunk a globalizált világ egységes morális kódexével, a morális kérdések súlyának fokozódásával minden bizonnyal kalkulálhatunk a közeli jövőben. Hans Küng, akinek elméleteit a katolikus egyház korábban bírálat tárgyává tette, a globalizmus gazdaságetikai kérdéseit boncolgató tanulmánykötetben közölt munkájában kifejti, hogy lát lehetőséget bizonyos közös elemek megfogalmazására. (Figyelemre méltó, hogy XVI. Benedek már pápasága elején fogadta a teológust, és hosszan elbeszélgetett vele.)

Úgy vélem, hogy a legélesebb választóvonalat nem a vallások gazdasági tanításai közötti különbség, hanem a morális kérdéseket háttérbe szorító piaci fundamentalizmus és a morális szűrőt alkalmazó világnézetek közötti különbség jelenti. Nem építhető a jövő világ gazdasága és társadalma olyan módon, amely az etikai kérdéseket mellőzi.

Mindezt nem csupán emelkedett erkölcsi megfontolások mondatják velünk, hanem annak reális veszélye is, hogy a növekvő feszültségek világhatalmasztrófákba torkollhatnak. De van egy némiképp pozitívabb megközelítésünk is. Ki kell mondanunk: a nem pusztán profit orientált tevékenység alapján szerveződött gazdaság hatékonyabb, versenyképesebb a modern világgazdaságban, mint ahol a szolgáltatás minden elemét pénzért adják-veszik. Korántsem véletlen, hogy a sikeres ázsiai gazdaságok nagyon erőteljesen támaszkodnak a kisközösségi, családi szolidaritásra, és sok társadalmi problémát megoldanak annak keretein belül. A túlságosan is individualista alapokon épülő nyugati világ viszont mindent pénzért vásárol, s ezt vagy az állammal fizetteti meg, ami a közterhek emelését eredményezi, vagy a saját zsebéből teszi, de akkor erőteljes bérharcra kényszerül.

Bátran fogalmazhatunk így is: az erkölcs és a szolidaritás akár kifizetődő is lehet...

Felhasznált irodalom:

Angus Maddison: *World Economic History a Millennial Perspective*. OECD, 2004.

A Double Take on Early Christianity an Interview with Rodney Stark. Source:<http://www.jknirp.com/stark.htm>

Rodney Stark: How Christianity (and Capitalism) Led to Science In: *The Chronicle of Higher Education*. The Chronicle Review, Dec. 2. 2005. 1. 1.

Samuel Gregg: *On Ordered Liberty*. Lexington books, Oxford, 2003. 7. 1.

Deepak Lal: Morality and Capitalism. Learning from the Past. In: John H. Dunning ed.: *Making Globalisation Good*. Oxford University Press, 2003.

David R. Loy: The Perspective of Eastern Religions. In: *Making Globalisation Good*. Oxford University Press, 2003.

Jonathan Chan: *Confucian Business ethics and the Nature of Business Decisions*. University of St Thomas, Center for Business Ethics, Houston.

Fang Songhua: *The Modern Significance of Chinese Traditional Culture*.

Jonathan Sacks: Global covenant: A Jewish Perspective on Globalization In: John H. Dunning ed.: *Making Globalisation Good*. Oxford University Press, 2003.

Brian Griffiths: The Challenge of Global Capitalism: A Christian Perspective In: *Making Globalization Good*. 161. l.

Khurshid Ahmad: An Islamic Perspective. In: J. H. Dunning: *Making Globalisation Good*. Oxford University Press, 2003 184. l.

Hans Küng: *En Ethical Framework for Global Market Economy*.

Megjelent: Magyar Szemle Új Folyam XV, 7-8

2. Vallások hatása a gazdaságra

Közgazdászokat, társadalomtudósokat mindig is érdekelte, hogy vajon az egyik ország mitől lett szegény- és mitől gazdag a másik? Adódna a válasz: attól, hogy kedvezőek a feltételei. Van bőven természeti kincse, érce, nyersanyaga, jó földterülete. Továbbá aligha lehet tagadni, hogy a népesség is szerepet játszik az *egy főre jutó* GDP alakulásában. Hiszen, ha sokan élnek egy országban, akkor a mégoly jelentős megtermelt érték is sok emberre oszlik el, így egy főre kevés jut. Márpedig ebben mérjük, a GDP/fő mutatóban, hogy gazdag, vagy szegény-e egy ország. Az olajban gazdag, viszonylag kis népsűrűségű arab országok valóban benne vannak az egy főre jutó GDP tekintetében az elsők között. De vannak a sor elején olyan országok, amelyek a kedvező adottságok egyikével sem bírnak, mégis fejlett a gazdaságuk. Japán népsűrűsége nagy, természeti kincsekben szegény- mégis élen van. Mi tehát az oka a nemzetek gazdagságának?

Voltak olyan elgondolások, hogy éppen azok fejlődtek gyorsabban az idők során, amelyeknek nagyobb kihívással kellett szembe nézniük: például, a váltakozó évszakokkal,

mivel a mérsékelt égöv éghajlata alatt helyezkedtek el. Minél nagyobb volt a kihívás, annál nagyobb ösztönző erőt jelentett az emberi találékonyságra. Ezért az északi országok fejlettebbek, mint az egyenlítő környékén élők. (lásd: Kopátsy Sándor írásait.¹)

Viszonylag könnyen kapcsolatot találhatunk továbbá, különösen a modern korban, a népesség tanultsági színvonala és gazdasági eredménye között. Magas oktatási színvonallal hamar élre lehet törni. Svédországban a 20. század elején 1 % volt az analfabetizmus, Magyarországon 40 %. Jól látható volt a második világháború után, hova jutott fejlettségben hazánk, és hol volt Svédország. (Pedig Klebelsberg Kunó komoly erőfeszítéseket tett az oktatási színvonal emelésére a két világháború között... Mint mondta, hadi fontosságú, nemzetbiztonsági kérdés az oktatás...) A műveltségi szint emelése időben mindenesetre viszonylag hosszabb folyamat.

Végző soron, mivel magyarázhatóak mindezen jelenségek? Mi a végző oka az adott intézményi felállásnak egy-egy országban, és a népesség hozzáállásának a tanuláshoz? Az értéket termelő munkához? Egyáltalán, mi szabja meg a társadalmi együttélés szabályaihoz való viszonyulásunkat?

Egy lehetséges magyarázat a vallás. Annyi mindenre hat. Kultúrára, intézményekre, társadalmi szerveződésekre... Természetes, hogy a gazdaságra is hatással van!

A vallások gazdasági-társadalmi tanításával az utóbbi évtizedekben egyre többen foglalkoztak. (Dunning,² Zingales³) (A jelen írás szerzőjének is több publikációja van a témában.⁴)

Nial Ferguson a *Civilizációk* c. könyvét azzal az alábbi anekdotával vezette be: Kinai tudós küldöttség jött Nagy-Britanniába, hogy a fejlettségbeli különbségek magyarázatát tanulmányozza. Arra a következtetésre jutottak, hogy az összes intézményi tényező közül a legfontosabbnak a *vallás* tekinthető. A *kereszténység*, amely lényegi ösztönzést ad az alkotó

¹ Kopátsy Sándor: Nyugat felé. Az európai civilizáció története a paradicsomtól Amerika felfedezéséig. Kairosz Kiadó, 1998

² Dunning ed. Making Globalization good Oxford University Press 2003

³ Journal of Monetary Economics 50 (2003) 225–282

Luigi Guiso, Paola Sapienza, Luigi Zingales : People's opium? Religion and economic attitudes.

⁴ Botos Katalin: Világvallások gazdasági tanítása Magyar Szemle, Új Folyam XV, 7-8 sz.

Botos Katalin-Botos József: A világvallások gazdasági tanítása, a globális piacgazdaság és a karitás. Iustum Aequum Salutare IV. 2008/1. · 43–52

Botos Katalin: Keresztény társadalmi tanítás – gazdasági valóság Magyar Szemle, Új Folyam, XIV 9-10

Botos Katalin: Katolikus gazdasági tanítás – történeti perspektívában. In: *Tantörténet és közgazdaságtan*. Aula, 2003.

tevékenységre. Érdekes módon, hasonló következtetésekre jutottak a Chicagói Egyetem koordinációjával végzett, átfogó nemzetközi kutatás résztvevői is. (Lásd: 3 l. jegyzet.)

A katolikus egyház részéről számos pápai enciklika, és megnyilatkozás foglalkozik a vallás és a gazdaság összefüggéseivel. Valójában ezek az anyagok kevésbé empirikus, inkább normatív jellegűek. Nem statisztikai felméréseket tartalmaznak, de azért tényeken alapulva fogalmazzák meg, hogy milyen az adott gazdasági helyzet a világban, és arra is utalnak, milyennek kellene lennie. (Itt csak néhány viszonylag nem túl régi forrást idézünk, de valójában a Rerum Novarum óta sorozatban jelentek meg enciklikák a katolikus egyház gazdasági tanításáról. XVI. Benedek azért különösen figyelemre méltó, mert részletesen belemélyedt a globalizáció gazdasági problémáiba, Ferenc pápa pedig, mivel a szegénység gazdasági okaival foglalkozik mélyrehatóan.)⁵ És valójában a vallás gazdasági vonatkozásaival már a nagy egyháztanítók is foglalkoztak.

A modern emberre különösen nagy hatással vannak az empirikus felmérések, amelyek bemutatják, hogy valóban kimutatható kapcsolat van a vallás és a gazdasági eredmények között. Ilyen a Zingales és társai által koordinált munka, amelybe most kissé részletesebben belemerülünk.

A World Value System 1981-97-ig gyűjtött adatot 66 országból, amelyek tartalmaztak válaszokat a vallásos elkötelezettségre, a vallásgyakorlás intenzitására és a gyermekkori vallásos nevelésre vonatkozóan is. Ezeket össze lehetett kapcsolni az országok gazdasági mutatóival, és így alkalmasak voltak bizonyos következtetések levonására. Kissé régebbiek ezek az adatok, de a társadalmi normák viszonylag lassan változnak. Bizonyos azonban, hogy például a Putyin előtt és utáni időben a vallásosság változott Oroszországban, és az is valószínű, hogy Európában a felerősödött migrációnak is van következménye témánk szempontjából. Azt is valószínűnek tartom, hogy a kínai adatok figyelembe vétele –ami a jelen felmérésben csak töredékes volt- szintén befolyásolná a képet. Mégis, érdemes figyelemmel követni még ma is ennek a munkának a tapasztalatait.

A tanulmány hat területre koncentrált: A vallás hatása

⁵ XVI Benedek: Caritas et veritate; Ferenc pápa: Laudato si, Andrea TornielliGiacomo Galeazzi: Ferenc pápa: Ez a gazdaság öl

- az emberek közötti kooperációra,
- a nőkhöz való viszonyulásukra,
- az államhoz, kormányzathoz való viszonyukra,
- a törvényi szabályozásra
- a piacgazdaság fair működésére
- és a takarékosagra.

Az emberek közötti kooperáció vizsgálatánál a bizalom és tolerancia kérdésre fókuszáltak. A nőkkel kapcsolatosan megnézték, hogy vajon melyik nemnek van előnye a munkához jutásnál, amikor szűkösek a munkalehetőségek, s az adott vallás szerint vajon a férfiak felsőfokú képesítés-szerzése fontosabb-e, mint a nőké, és vajon mindkét félnek hozzá kell-e járulnia a családi jövedelemhez. A kormányzattal kapcsolatban a bizalomra kérdeztek rá, a jogi szabályozásnál pedig azt kérdezték meg, hogy mennyire veszik szigorúan a szabályokat, hajlandók-e megkerülni azokat, adót csalni, vagy „lógnak-e” közösségi közlekedés eszközein, s hajlandóak-e kenőpénzt fizetni. A piac esetében rákérdeztek, hogy a jövedelemkülönbségeket indokoltnak tartják-e, azért, hogy jobb teljesítményekre ösztönözzön, vagy a verseny kíméletlenségre ösztönöz-e inkább. A takarékoság és a pazarlás kerülésének témájában azt vették indikátornak, mennyire tartják fontosnak ezen erények belenevelését már korán, a gyermekekbe.

A mintába bevontak különböző nemű és korú, eltérő egészségi állapotú személyeket, és figyelembe vették a meritésnél a különböző jövedelmi kategóriákat, a tanultság színvonalát és a társadalmi státusokat is.

Azt állapították meg, hogy a vallásos emberek általában olyan vonásokkal jellemezhetők, amelyek a szabad piacgazdaságot és intézményeit preferálják: Jobban bíznak egymásban, a kormányban is, kevésbé szegik meg a törvényeket és bíznak abban, hogy a piac fair módon mutatja az eredményeket. Az ösztönző elemek, a verseny és a magántulajdon kérdésében vegyes a kép, és kifejezetten negatív többnyire a nőkhöz és az idegenekhez való hozzáállás. Ez utóbbiak tehát nem a jobbik oldalát mutatják a vallásos embereknek.

Függ a hatások intenzitása attól is, hogy az emberek milyen komoly vallásgyakorlók. A bizalom erénye a vallásukat valóban gyakorlóknál erősebb, kevésbé függ neveltetésüktől.

Ezzel szemben az intolerancia már függ attól, hogy milyen elvek szerint nőtt fel az adott generáció. Vagyis itt számít a gyermekkori neveltetés. A szertartások látogatása nem teszi az embereket toleránsabbá, mint az átlag, de általában ezek az emberek kevésbé tisztelik a női jogokat. De mind a gyakorló vallásosság, mind a vallásos neveltetés pozitív hatású az állam és intézményei iránt tanúsított magatartásban. A bizalom növekedését csak a keresztények templomba járó rétegénél találták erősnek, a többi vallásnál ez nem volt kimutatható. Mellesleg a protestánsoknál inkább mérhető volt, mint a katolikusoknál... A vallások mindegyikénél- a buddhistákat kivéve- nagyobb intolerancia tapasztalható, mint a nem vallásos embereknél, A hinduk és muzulmánok a leginkább intoleránsak a bevándorlókkal, más fajtájú emberekkel. A hit a kormányzatban általában erősebb a vallásgyakorló embereknél- kivéve a buddhistákat-, a hinduknál és muszlimoknál a leginkább, a katolikusoknál és protestánsoknál kevésbé jellemző. A női jogok tekintetében az összes vallás konzervatív: a leginkább a muszlimok. Ami a szegénységet illeti, a legtöbb vallás az emberek lustaságát hozza fel okként- kivéve a buddhistákat... A zsidóknál tapasztalható a leginkább, hogy ellenzik az adóelkerülést; a protestánsok a második, a hinduk és a katolikusok a harmadik helyen vannak... A kenőpénznél, korrupciónál más sorrend adódik. Itt a legjobban a buddhisták ellenzik, a protestánsok és muszlimok pedig a második helyen vannak ;és a katolikusok az utolsók. Ami a gazdasági ösztönzők alkalmazását illeti, azzal kifejezetten a protestánsok értenek egyet.

Marx azt mondta, a vallást az emberek találták ki, maguk vigasztalására, s szerinte *a vallás a nép ópiuma*. Nem a vallás alakítja az embert, hanem az ember a vallást... Max Weber viszont *fordítva* gondolta. Nagy jelentőséget tulajdonított a lutheri tételnek, mi szerint a világi feladatok teljesítése az emberek erkölcsi kötelessége. A vallás igenis, befolyásolja az embert - és rajta keresztül a világot, a gazdaságot is. Max Weber szerint a kapitalizmus egyenesen a protestantizmus szülötte! Ugyanakkor, számos kutató rámutatott, hogy azok az intézmények, amelyeket Weber a protestantizmus termékének tartott, már korábban is léteztek.⁶ (Rodney Stark egyenesen úgy fogalmaz, hogy más vallásokkal szemben, amelyek a misztériumot hangsúlyozták, a kereszténység az ész vallása volt, *a kezdetektől fogva*, s így megalapozója a felvilágosodásnak. Az ő véleménye szerint a protestantizmus nem magával hozta a felvilágosodás gyümölcseként a kapitalizmust, hanem csak túlzottan is támogatta a már létező piaci szemléletet...)

⁶ Rodney Stark: *Victory of Reason* Kindle ed. 2006
Samuelsson, K., 1993. *Religion and Economic Action: the Protestant Ethic, the Rise of Capitalism, and the Abuses of Scholarship*. University of Toronto Press, Toronto. In: Guisoa, Sapienza, Zingales, 2003

A magántulajdonnal kapcsolatos nézetek is megoszlanak. A hívő katolikusok kétszer olyan intenzíven támogatják a magántulajdont, mint a protestánsok. A muszlimok és hinduk erősen verseny-ellenesek. Nem lehet természetesen azt mondani, hogy a hinduk aszketizmusa az anyagi világ ellen van, hiszen a szanszkrit Panchatantra azt írja, hogy a „a szegénység átok, rosszabb, mint a halál...”⁷ És: „a vagyon.. erőt, önbizalmat, hatalmat ad.”

Eisenstadt izraeli szociológus professzor azt emelte ki, hogy a vallások esetében igen fontos az *alkalmazkodóképesség* a fejlődés követelményeihez. Ebben a protestantizmus előnyeit hangsúlyozta, s megemlítette, hogy az Iszlám a megmerevedett formáival kevésbé volt alkalmas a társadalmi fejlődés követelményeit követni. A közelmúlt kutatásai elsősorban arra irányultak, hogy a vallások milyen attitűdöket erősítenek meg az egyéneknél, a gazdasági fejlődés vonatkozásában: segítik-e vagy gátolják azt? Putnam⁷ szerint a katolikusok szemlélete vertikális, míg a protestánsoké horizontális, s az utóbbi jobban kedvez az emberek közötti bizalomnak, ami viszont a kooperáció alapja. A gazdaság fejlődése nagyban függ az utóbbtól. A protestáns országok gyorsabb gazdasági növekedését éppen ennek a vallásból levezetett nagyobb kooperációs hajlandóságnak tudják be. Egyesek gazdaságtörténeti tényekkel igazolták, hogy a bérek növekedése⁸ 1550 és 1750 között ellentétesen alakult az alapvetően protestáns országokban, mint a katolikusokban... Ugyanakkor némi óvatossággal kell kezelni az összefüggéseket, mert nehezen különböztethetők meg a kifejezetten a vallásnak, illetve az egyéb társadalmi, intézményi tényezőnek betudható eredményeket. Például, ha egybevetjük a katolikus és protestáns átlagbéreket az USA-ban, akkor nem lehet pontosan a vallási különbségekre visszavezetni azt, hogy a katolikusaké magasabb. Ennek oka ugyanis alapvetően a jobb oktatási rendszerben rejlik, ami kedvezőbb elhelyezkedést tesz lehetővé. De miért magasabb a katolikusok oktatási színvonala? Mert az óvodától a főiskoláig tartó oktatási hálózat *nem kap* támogatást az amerikai államtól, mert vállalja a vallási alapot... Így pedig csak a legjobb színvonal garantálásával tud fennmaradni, hiszen akik keményen fizetnek a képzésért, ezt maximálisan elvárják... (John Lukács tanúsága szerint a protestáns iskolák az állami támogatás megszerzése érdekében lemondtak a vallásideológiai alap feltüntetéséről⁹...)

⁷ Putnam, R., 1993. Making Democracy Work. Civic Traditions in Modern Italy. Princeton University Press, Princeton

⁸ Blum, U., Dudley, L., 2001. Religion and economic growth: was Weber right? Journal of Evolutionary Economics 11 (2), 207–230

⁹ John Lukács: Az Amerikai Egyesült Államok 20. századi történelme. Európa kiadó, Budapest, 2002

Érdekes tapasztalat, ami ebből a komoly matematikai apparátussal lefuttatott korrelációs számításokból kiderült, hogy a katolikusok estében igen sokat számított a kor. Akik ugyanis a II. Vatikáni Zsinat után születtek, azoknál számos esetben pozitívabb képet festettek az eredmények, mint az átlagos adatok. Egyértelműnek tűnik a zsinat hatása a katolikusok toleránsabbá válására, s arra, hogy a vagyoni különbségeket kevésbé tartják a lustaság következményének, hanem a körülvevő világ intézményi hiányosságainak. Ez Eisenstadt megállapításainak az érvényességét látszik igazolni: lehetséges, és meg is valósult bizonyos mértékig a katolikus egyháznak a kor követelményeihez való alkalmazkodása... Más világvallásokkal egybevetve azonban mindenképpen megállapíthatjuk, hogy a keresztény felekezetek inkább mutatnak fel olyan tulajdonságokat, amelyek a gazdasági növekedés elősegítését szolgálják, mint a többi vallás. A leginkább piac-ellenesnek a muszlimok tűntek az idézett felmérés szerint. A protestánsok jobban bíznak az ösztönzőkben, a katolikusokat a pazarlás elkerülése és a verseny favorizálása jellemzi.

Ha azt a kérdést tesszük fel, hogy a vallásosság milyen mértékű a különböző országokban, a World Value System által gyűjtött adatok sietnek segítségünkre. Ezekből nemcsak a térbeli különbségek, de az időbeli folyamatok hatása is látható. Azok az országok, amelyek a szocialista kísérlet alanyai voltak az elmúlt 70 évben, viszonylag sok hasonlóságot mutattak. Hatásos volt náluk a keresztényellenes, vallásellenes propaganda. Viszonylag magas volt a felmérés szerint az istenben nem hívő emberek aránya. Kiemelkedett a többi közül a volt kelet-német terület(Itt 60%a magukat nem hívőnek vallók aránya.). A másik véglet viszont Lengyelország, ahol alig több, mint egy százalék az istentagadó. Ebből látható, hogy az egyes országok politikai rendszerének jelentős hatása lehet a vallásos világnézet elterjedtségére, de nem lehetetlen a civil szféra érték-érvényesítése sem.

Nagy általánosságban elmondható Európa nyugati és északi részéről, hogy a vallásosság a társadalomban erősen visszaszorult. Sajnálatos módon, a magyar trend a rendszerváltás után a nyugatot erősen követte. Izgalmas kérdés, hogy mit hoz majd a jövő, s a vallási tendenciák alakulásának lesz-e ezek után szerepe a gazdasági különbségek magyarázatában.

(Mária rádió, előadás.)

3. Keresztény társadalmi tanítás – gazdasági valóság

A társadalomtudományok esetében magától értetődően vetődik fel a kérdés: befolyásolják-e világnézeti kérdések a tudományterület elméletét – és legfőképp, gyakorlatát? De van-e keresztény közgazdaságtan? S ha igen: megvalósítható-e abból valami korunk farkastörvényű kapitalizmusában?

Az első kérdésre az a válasz adható, ami arra, vajon van-e keresztény irodalom? *Irodalom van.* És vannak keresztény világnézetet valló írók, költők. Jó írónak kell lenni – és jó kereszténynek. Érteni kell a szakmához, jó közgazdásznak kell lenni. *És* jó kereszténynek...

A közgazdaságtan semmiképpen nem természettudomány. Vannak matematizálható tételei, de emberek hozzák a döntéseket, amelyeknek nem csak gazdasági, hanem társadalmi következményei is vannak. Ráadásul a gazdasági döntések jelentős részét nem is a piaci vállalkozók hozzák meg, hanem politikai testületek, amelyek a gazdasági hasznon kívül számos egyéb szempontot is figyelembe vesznek. (Ezzel egyébként számottevően befolyásolják a piacon tevékenykedőket.)

A bő két évszázadra visszatekintő kapitalizmus, amely a társadalmi és egyéni érdek harmonizálására a legjobb eszköznék a piacot tekintette, hatalmas társadalmi változásokat, s ezzel együtt járó társadalmi- gazdasági problémákat hozott magával. Ezekre elméleti és gyakorlati válaszokat kellett találni, többek között a katolikus egyháznak is.

Kérdések és válaszok

A közgazdaságtan klasszikus liberális vonulata abból indult ki, hogy az *igazi, torzítatlan piac a problémákat magától megoldja.* A Nagy Válság csattanós választ adott erre a feltételezésre. A gazdasági összeomlás elkerülhetetlenné tette az állami beavatkozást. Megszületett a keynesi közgazdaságtan, és valamennyi fejlett országban alkalmazták bizonyos válfajait.

A másik válasz a szovjet modell volt: a tervgazdálkodás, amely a magántulajdon csaknem teljes megszüntetésével – és nem mellékesen – politikai diktatúrával járt. Ez a modell a II.

világháború után a világ egy-hatodában „kísérletezett” a teljes foglalkoztatás és a hatékony gazdasági növekedés módszereinek megtalálásával.

Mindkét megoldás végleges - vagy átmeneti?- kudarcot vallott.

A 70-es évek közepétől nagy erővel jelentkező gazdasági problémák, a „stagnáció általánossá válása miatt ismét előtérbe került az állami szerepvállalás visszaszorítása. A szabad piacba vetett hit nyugaton újfent a gazdaságpolitikák alapjává vált.

A kommunista válasz is csődöt mondott. 1990-ben összeomlott a szovjet kísérlet. Azonban az újraéledő neokonzervativizmus olyan társadalmi feszültségeket eredményezett az átalakuló gazdaságokban – de magukban a fejlett országokban is –, hogy azt nem hagyhatja szó nélkül a szellemi elit. Nem is szólva a fejlett–fejlődő világ között tátongó szakadékról, valamint az emberiség jövőjét fenyegető súlyos környezeti ártalmakról. Egyre többen foglalkoznak az igazságosság kérdésével.

Nyugodt szívvel mondhatjuk, hogy az elmúlt évszázadban a katolikus egyház társadalmi-gazdasági tanítása *ésszerű válaszokat adott* az idők során felmerült problémákra. (A. Anzenbacher, 2001) Helyére tette a tőke és munka viszonyát, megfogalmazta a vállalkozók és az állam felelősségét, leszögezte az alapelvet, hogy *a gazdaság van az emberért, és nem fordítva*. Olyan *gazdasági alkotmányt* tartott kidolgozandónak, amely a piac szereplőinek jogait és kötelezettségeit világosan megfogalmazza, a munka elsődlegessége alapján. Az emberi méltóság hangsúlyozása azon szociálliberális elvekkel is összhangban van, amelyek az emberjogi megközelítés alapján keresik a nagyobb társadalmi igazságosságot. A II. világháború után több országban, így mindenekelőtt a Németország nyugati felében többé-kevésbé ezen elvek alapján rendezkedett be a társadalom, s ez a gazdasági élet hatalmas fellendülését vonta maga után.

Az ezredforduló azonban minden szempontból jelentős változást hozott. *Kialakult a globális világgazdaság*. Felmerül a kérdés, hogy ebben az új környezetben vajon a keresztény társadalmi tanítás hogyan érvényesíthető.

Az egyház szociális tanítása

Az egyház mindenkor hangsúlyozta, hogy a gazdaságban nemcsak a hatékonyságnak, de mindenekelőtt – az *igazságosságnak kell érvényesülnie*. Ebben az államnak nem kis szerepe van. Ezt hangsúlyozza valamennyi enciklika. „Ha elhagyjuk az igazságosságot, mi mások az országok, mint nagy rablószövetkezetek?” (PT. 92.) (Szent Ágoston)
Ugyanakkor a katolikus szociális tanítás mindenkor reagált a konkrét gazdasági helyzetekből

felvetődő kérdésekre is. Ebből a szempontból nagyon tanulságos II. János Pál pápa e téren kifejtett munkássága.

II. János Pál történelmileg igen mozgalmas időben került Szent Péter trónjára. A hetvenes évek vége határozottan új szakaszt jelentett a világgazdaságban. Felbomlott a Bretton-Woods-i dolláralapú valutarendszer, mert erős versenytársai lettek a fejlett országok, a korábban hegemon gazdasági hatalomnak, az USA-nak. Általános visszavonulást tapasztalhattunk a keynesiánus gazdaságfilozófia gyakorlatát illetően. Élre tört a liberalizmus. Az USA deregulációs intézkedéseinek következtében a csillagos egekbe szökött a kamatláb, s ennek következtében (is) végzetesen eladósodott a fejlődő országok jelentős része – köztük a reformokkal kísérletező Magyarország is. Thatcher asszony, a brit miniszterelnök hatalomra kerülésekor pedig új jelszót adott ki: Privatizáció! Az állam világszerte megkezdte kivonulását a tulajdonosi funkcióiból. Pénzügyi innovációk árasztották el a világot, a nemzetközi pénzügyi forgalom önálló életre kelt, erőteljesen elszakadt a reálgazdasági folyamatoktól. Reagan megindította a csillagháborús versengést a Szovjetunióval. Igaz, hatalmas államadósság felhalmozása mellett. De az USA képes volt adósságait finanszírozni – a szovjet gazdaság viszont nem rendelkezett elég belső forrással, és hatékony külső forrásbevonásra sem volt képes. A szovjet csatlós államokban is egyre nőtt a feszültség. A lengyel politikai ellenállás nyíltan megszerveződött. A Szovjetunió már a 80-as évek elején sem volt abban a helyzetben, hogy megakadályozza a magyar és lengyel csatlakozást az IMF-hez. E két ország is jelentősen eladósodott addigra. A Szovjetunió viszont nem tudott – és nem is akart – már ernyőt tartani a tábor országainak tartozásai fölé.

Az IMF viszont újdonsült tagjainál is az általános receptet alkalmazta, a radikális megszorítások politikáját, ami természetesen másra sem volt jó, mint a feszültség fokozására. Emellett sürgette az átfogó piaci reformokat. Magyarországon az évtized utolsó éveiben meg is kezdődtek bizonyos intézményi változások. (Ezért tekinti magát a mai „baloldal” egy része is rendszerváltónak.)

Ebben a gazdasági-társadalmi környezetben kezdte meg és folytatta a pápa több mint negyedszázados munkásságát. A *Rerum Novarum* enciklika kerek évfordulói alkalmával – elődeihez hasonlóan – újra megfogalmazta a katolikus társadalmi gazdasági tanítás aktuális gondolatait. (L. aboremExcersens, LE, 1981., Centesimus Annus, CA, 1991)

A LE kiemelten foglalkozott a munka, a munkás méltóságával.

Az enciklika úgy fogalmazott: *a létező kapitalizmus rideg kapitalizmus*. (LE67). Az intézmények csak annyiban képviselik a munka érdekeit, amennyiben ez a tőke érdekeit nem

sérti. A transznacionális vállalatok vitathatatlanul kizsákmányolóként lépnek fel a fogadó országokban (LE, 78), de a tőke a fejlett országokban is csak a munka gazdasági rendeltetését nézi, így az *ökonimizmus tévedésébe esik*. (LE, 59). Leszögezi ugyanakkor, hogy erre nem „gyógyír” a kollektívizmus. A szocializmus valójában államkapitalizmus, éppúgy kizsákmányolja az egyént, mint a „vadkapitalizmus”. Az egyház társadalmi tanítása már korábban is világossá tette: a magántulajdon felváltása a kollektív tulajdonnal nem vezet célra. Gazdátlanságot, pazarlást eredményez, a társadalmi hatékonyságot rontja. Nem esik azonban a szociális tanítás abba a hibába, amelybe a korabeli gazdaságpolitikusok, akik ekkor már mereven elleneznek mindenfajta állami tulajdont. Az enciklika nem zárja ki a közösségi tulajdonlást sem, ha az a célravezető. A tulajdonjog ugyanis nem abszolút, alá van rendelve a javak egyetemes rendeltetésének. Nem dogma a termelőeszközök magántulajdona, lehetséges a köztulajdoni forma hatékony működtetése is. (LE, 63)

A munka – mint azt a nagy elődök is tanították – részvétel Isten teremtő, alkotó tevékenységében. Az összes többi tőkét, termelőeszközt – az Istentől ajándékba kapott természeti kincsek kivételével (LE, 53) – a munka hozta létre. Ezért *a munka elsődlegessége a tőkével szemben* elvitathatatlan. (LE, 51) A munka méltóságát a munkaadóknak biztosítaniuk kell, a méltányos bért és a munkakörülményeket is beleértve.

Könnyű ezt kimondani, de hogyan lehet érvényre juttatni? A pápai tanítás azokhoz a szakmai érvekhez nyúl, amelyeket a laikus világ is felismert: meg kell valósítani a munkások részesedését a vállalkozásokban, a participációt az üzleti folyamatok menetében. (LE, 63)

Hiszen, ahogy azt a modern menedzsmenttudomány tanítja, a stakeholderek köre jóval bővebb, mint a shareholderké, azaz a vállalkozás sikerességében való érdekeltség szélesebb, mint pusztán a tulajdonosi kör. A munkás-alkalmazott maga is érdekelt vállalata versenyképességében, hiszen csak ez biztosíthatja számára is tartósan a munkalehetőséget. A participáció egyik formája, hogy az üzemi tanácsokat, érdekképviselőket bevonják a stratégiai kérdések megvitatásába. A másik lehetőség, hogy a munkásokat is tulajdonossá tesszük saját vállalatuk, vagy más vállalkozások részvényeinek birtokosaként. Ha másként nem, hát olyan formában, hogy a nyugdíjalapok, befektetési alapok révén közvetetten ők is „tőkések” válnak.

A fejlett világra valóban az a jellemző, hogy a lakosság széles köre vált ilyen formában tulajdonossá, az USA-ban több, mint ötven százalék. (Izgalmas kérdés – erre nem tért ki az enciklika, hiszen ez napjaink legfrissebb fejleményei közé tartozik –, hogy hogyan élhetnek vissza a menedzserek, a nagytulajdonosok képviselői a kistulajdonosi érdekekkel... Itt is a morális kérdések játszanak kulcsszerepet, ezt aligha lehet vitatni.)

Ugyanakkor a pápa felhívta a figyelmet arra, hogy a közvetlen munkaadókon kívül *a közvetett munkaadók szerepe* még fokozottabb. (LE, 76) Közvetett munkaadón értendők mindazok a személyek és intézmények, amelyek befolyásolhatják a közvetlen munkaadó döntéseit. Ezek közül is kiemelkedően fontos az állam feladata, hogy etikai szempontból kifogástalan munkapolitikát lehessen megvalósítani. Az egyház társadalmi tanítása korábban is hangsúlyozta, hogy a kormányok feladata egyrészt a foglalkoztatási lehetőségek bővítése, másrészt a megfelelő munkaügyi szabályozás kialakítása. Az igazságos bérek kialakítása a rendszer sarokpontja. (LE, 89) Nem csak szociális feladata van az államnak – a munkanélküliek támogatása (LE, 81) –, hanem a tanuláshoz való jog biztosítása is, mint ami a modern világban a megfelelő munkához jutás alapvető feltétele. (LE, 93)

Különösen meghatározó, ahogyan a pápa – elődeihez hasonlóan – a paraszti munka méltóságáról ír. Hangsúlyozza, hogy ez a tevékenység minden földrészre, minden fejlettségű társadalomra jellemző, alapvető *jelentőségű* feladat. (LE, 100) Mégis, e sok fizikai fáradsággal járó, kimerítő munkát gyakran *„lekezelően értékelik, az ezt végzőket „a társadalom másodrendű polgárainak tekintik (LE, 101), holott a földművelés – és a földet művelő ember – ... (munkája) az egészséges gazdasági élet alapja. (LE, 102)* Pedig már XXIII. János pápa így írt a paraszti munkáról: *„...a munka, amit ők végeznek, a legmagasabb rendű munka, mert mintegy a világ legtágasabb szentélyében, a természetben végzik, az állatokkal és a növényekkel, amelyeknek élete a teremtés végtelenségének a jele, tiszta formában mutatja fel a törvényeket, ezzel hív újra meg újra a teremtő és gondviselő Isten közelébe.”* (MM, 144)

Hadd idézzük a Laborem Excersens enciklika szavait is még bővebben: *„Keményen végigdolgozott, hosszú napokat nevetséges összegekkel fizetnek ki (a mezőgazdasági munkavállalónak). Művelésre alkalmas földeket a tulajdonosok elhagynak, ugyanakkor kis földdarabok tulajdonosainak, akik évek óta dolgoznak földjükön, törvényes jogait semmibe veszik, vagy alig védik meg egyesek, vagy hatalmasabb csoportok 'földéhségével' szemben... (...). Ezért tehát hirdetni kell, és elő kell mozdítani a munka méltóságát, minden munkáét, de különösen a paraszti munkáét, amelyben az ember oly ékesszólóan 'leigázza' az Istentől ajándékba kapott földet, és megvalósítja 'uralmát' a látható világban.”* (LE, 101–102)

Mindezt egyenesen szívszorító volt ezen írás keletkezésekor, 2005-ben olvasni, Magyarországon, ahol soha nem látott szélesre nyílt az agrárrolló. Ahol 100 hektáros gabonatermelő területen nincs tökefelhalmozási képesség, ahol a kistulajdonosok sorra hagyják műveletlenül a földjeiket, ahol a gazdaságpolitika „leírja a mezőgazdaságot, mint amely ágazat csak kis mértékben járul hozzá a GDP-hez...(Bár utólag megjegyezzük, 2022-

ből visszatekintve, az elmúlt időszakban jobban figyelembe vették a vidéki élet és a mezőgazdaság fontosságát; de azért az igazságos és ésszerű agrárpolitika gyakorlatától még messze vagyunk.)

A 80-as években egyre tovább éleződött a szegény és gazdag országok fejlettségi különbsége. Súlyos, világméretű recesszió és adósságválság bontakozott ki. A nemzetközi intézmények tevékenysége nem jelentett kibontakozást: az IDA (Nemzetközi Fejlesztési Ügynökség) által nyújtott, segélyjellegű források a legszegényebb országoknak csak azt biztosították, hogy vissza tudták fizetni az IMF rövidebb lejáratú kölcsöneit... Több világ jött létre, a fejlett országok és a szocialista országok csoportja mellett a harmadik, sőt, a véglegesen leszakadó, reménytelen szegénységben vergődő negyedik világ, a legszegényebb fejlődő országok csoportja. Magyarország, bár lakói akkor ebből még keveset éreztek, ugyancsak vergődött az eladósodottság szorításában. A lengyelek és románok viszont saját bőrükön, rendkívül alacsony életszínvonalukon tapasztalták meg a szegénység súlyos terheit. Nem csoda, hogy a pápa a 80-as évtized végén újra foglalkozott a szociális kérdéssel. A *Sollicitudo Rei Socialis* című enciklikájában egyre mélyebbre merült bele a nemzetközi aránytalanságok okainak elemzésébe.

A világgazdaság problémáinak gyökerét a „bűn struktúráiban” látta. A személyes bűneink, amelyek mindig konkrét tettekhez és mulasztásokhoz kapcsolódnak, forrásává lesznek további bűnöknek. „A profit és a hatalom utáni kizárólagos vágy, amely a módszereket tekintve nem válogat, s minden áron célt akar érni, elválaszthatatlanul összekapcsolódik egymással. Személyek és embercsoportok, hatalmi tömbök szembeállítását eredményezi, amiben gyakorlatilag a modern bálványimádás formái rejlenek: a pénzé, az osztályideológiáé, a technológiáé.” (SRS, 37)

A pápa úgy látta, hogy a fenti morálteológiai megközelítés alapján jól megérthető, hogy automatizmussá váló társadalmi mechanizmusok jönnek létre, amiből az egyén rendkívül nehezen tudja kiszakítani magát. Mind az egyes gazdaságokon belül, mind világméretekben olyan mechanizmusok működnek, amelyek a gazdagot még gazdagabbá, a szegényt még szegényebbé teszik. A nemzetközi tőkeáramlás példának okáért, amelyet a problémák megoldására szántak, az ellenkező hatást eredményezte: még súlyosabb elmaradást, számos országban. Ezek az automatizmusok elfogadhatatlanok- és mégis bennük élünk. Észak és Dél, Kelet és Nyugat áll szemben egymással, s az utóbbi esetben a katonai konfliktus veszélye is fennállt. Azonban ez nem magyarázata az észak–déli ellentétnek: a pápa helyesen látta, hogy *a differenciáló erők magának a farkastörvényű kapitalizmusnak a lényegét képezik. Ide sorolható az a kártékony magatartás is, amelyet az emberi mohóság a természet*

pusztításában mutat meg. A természet kincsei korlátozottak, a környezetszennyezés, a mértéktelen iparosítás a jövő generációk életesélyeit csökkenti. (SRS, 26, 34) A Teremtőtől kapott hatalommal élni kell, de nem szabad vele visszaélni. Határozottan demagógiának nevezte a fejlődésnek olyan jelszavait, amelyek a környezet épségének feláldozásával jártak és járnak. Rámutatott, hogy „együgyű optimizmus”(SRS, 27) azt hinni, hogy az általános fejlődéssel mintegy „kinövünk” a problémákból. Az elmaradottság és a túlfejlettség, a népességrobbanás és a népességcsökkenés egymás mellett létezik a világban, s ez olyan strukturális problémákra utal, amelyeket csak a személyes megtéréseken alapuló, szolidáris, világméretben kooperatív emberi magatartással lehet megoldani. A pápa sorait áthatotta „az egész emberiség végső sorsáért való aggodás (SRS, 27) Nyilván nem volt ismeretlen számára az ez idő tájt keletkezett *Brundtland-jelentés*, amely a *fenntartható fejlődés* feltételeit fogalmazta meg.

A Rerum Novarum százéves évfordulóját már a „nagy kísérlet” összeomlásának fényében lehetett megülni. A Centesimus Annus enciklikában (1991) tért ki újra II. János Pál a gazdaság morális dimenzióira. Ekkorra „váratlanul bekövetkezett és nagy reményekre jogosító események” (CA, 22) történtek. Összeomlott a szovjet birodalom. A keleti blokk összeomlásával a létező szocializmus útjának, a teljes államosításnak és az ún. tervgazdálkodásnak járhatatlansága bebizonyosodott. Nyilvánvalóvá lett a nem hatékony működés hatalmas ára is, hiszen – ahogy a Centesimus Annus fogalmaz – *a transzformáció költségei akkorák voltak, mint a világháború okozta károk, vagy az újjáépítés terhei. (CA, 28)* A kommunizmus bukásával a *világ egypólusúvá vált*. Megszűnt a szovjet katonai fenyegetés, de ugyanakkor *kiéleződött a fejlett országok közötti gazdasági hatalmi harc*. Kialakult a három centrum: USA, Európa, Japán. (A versenyfutásban a mai napig az USA látszik győztesnek, mert sikeresen kiemelkedett a 80-as évek elején tapasztalt recesszióból, s majd két évtizeden át dinamikus növekedést mutatott, míg versenytársai stagnáltak, vagy szerényebb mutatókat értek el.)

Kelet-Európa – és így Magyarország – előtt pedig *kettős feladat* állt 1990-ben: visszaállítani a politikai demokráciát és a piaci gazdálkodást, s újra beilleszkedni, integrálódni az európai társadalmi-gazdasági közösségbe. A térség népei azt várták, hogy sorsuk most fordul jobbra. Talán nem is érzékelte a régióbeli társadalom, hogy a fordulat ugyan valóban nagy, de *csak része a világ egészében zajló forradalmi változásoknak*.

A szovjet blokk szétesése ugyanis markáns világgazdasági jelenség volt, de a 80-as években már sorra omlottak össze a különböző latin-amerikai, afrikai és ázsiai diktatúrák is.

Szerencsés volt, hogy a kelet-európai változások csaknem mindenütt vértelen forradalommal

valósultak meg – holott a marxizmus azt tanította, hogy az ellentétek végletes kiéleződése elkerülhetetlen, s csak fegyveres konfliktussal oldódhatna meg. Az azonban aggodalomra adott okot, hogy *a piac mindenhatóságát hirdető ideológiák, s az azoknak megfelelő társadalmi formák jutottak uralomra Európa keleti felén.* A Centesimus Annus enciklika újfent leszögezi, hogy az egyház ugyan elismeri a haszon szabályozó szerepét – amennyiben az a vállalkozás jó működését jelzi (CA, 35) De a profitorientáció nem lehet kizárólagos. Ha a nagyobb hasznot hozó eljárások mélyen sértik az ember méltóságát, akkor azok nem elfogadhatóak. Mindenesetre a Centesimus Annus kimondja: nem a kapitalizmus „a gazdasági szerveződés egyetlen modellje”. (CA 35) Csak hát akkor mi a követendő modell? A szociális piacgazdaság gondolatát – legalább is Magyarországon – azzal vetették el, hogy a szociális nagyon hasonlatos szó, mint a szocialista. Abból meg elege volt a társadalomnak. Ez a közvélekedés megnyitotta az utat a kapitalizmus „vegytiszta” formái előtt. Ez a forma viszont súlyos kérdést vet fel a kelet-európaiak számára: vajon a *tényleges szabadság* érkezett-e el a rendszerváltással a közép-európai emberekhez? „Nem lehet szabad az ember, amíg csak azzal törődik, hogy birtokoljon és élvezzen”. (CA, 41) Márpedig a rendszerváltozás után elemi erővel tört fel az igény a volt szocialista országok társadalmában: *behozni a fogyasztásban Nyugattól való lemaradást.* A fogyasztói társadalom reklámszakemberei ezt távolról sem ellenezték, sőt, a maguk részéről teljes gőzzel igyekeznek azóta is rávenni mindenkit a még több fogyasztásra. „A modern gazdaság mind a hét főbűnt ünnepli, kivéve a lustaságot... Az ugyanis árt a forgalomnak”... (Lovins & Lovins, 2002)

Nem kerülhetjük meg, hogy még egy fontos kérdést ne idézzünk az egyház társadalmi tanításából, s ez az *eladósodás problémája.* Az adósság visszafizetésének igénye jogos. Ezt elismeri a szociális tanítás is, de hangsúlyozza: az adósságszolgálat nem vezethet embermilliók éhezéséhez. Márpedig, úgy tűnik, ez a helyzet. Megoldást kell találni az adósságválság kezelésére, mondja a pápa.

Az ezredforduló közeledtekor konkrétabb javaslatot is tett. „*A harmadik évezred küszöbén*” című apostoli levelében utalt II. János Pál arra az ószövetségi gyakorlatra, mely szerint a jubileumi esztendőkből az adósságok elengedésre kerültek, a javak visszakerültek eredeti gazdáikhoz. (Ez a gyakorlat megakadályozta az akkori zsidó közösség teljes vagyoni szétszakadását, s éppen ez által biztosította zsidó nép tartós fennmaradását.) Ha nem is dimenzionálhatjuk túl a pápa sürgetésének hatását, és ha ez a tanítás nem is hozott gyökeres változást a világgazdaságban, azért a legszegényebb országok adósságkönnyítésében e szavaknak megvolt a maguk szerepe. Bizonyos engedményekre végül is sor került az ezredfordulón a nemzetközi pénzüzetek részéről.

Sajnálattal kell megállapítanunk, hogy a *magyar példa* is igazolja: a pápa tisztán látta a rendszerváltozástól keletkező társadalmi-gazdasági problémákat. A munkaerő kiszolgáltatottsága, az állami feladatok szűkülése, a magántőke olykor szemet szűrő tarolása, a középosztályi rétegek leszakadása – ez mind a differenciáló automatizmusok eredménye. A számos kis egzisztencia, mikro - vállalkozás messze nem a szabadság kiteljesedését jelenti, legalább is a magyar társadalomban – mint ahogy azt az egyház társadalmi tanítása kívánatosnak tartja –, hanem a mindennapi létbizonytalanságot. S bár valóban megadatott a polgároknak bizonyos szabadság, ez nem teljes, hiszen számos modern bálványimádás rabjaivá lettünk. Javult a telekommunikáció, de nem igazán kerültek közelebb az emberek egymáshoz. Terjed a szinglilit, a társas magány, s előregszik a társadalom. Árad az információ, de vele együtt a döbbenetes hatású az agymosás is, a fogyasztói példák sulykolása, az emberek fogyasztásfüggővé tétele. S az ország egésze determinált kényszerpályán mozog, a jelentős – egyszer ugyan már visszafizetett, de újra keletkezett – külföldi eladósodás miatt...

Rendkívül modern módon foglalkozott a pápa az úgynevezett „*humánökológia*” kérdéskörével is. Ez a téma ugyancsak aktuális hazánkban. Nem csupán a teremtett környezet, a tárgyi és élővilág védelme feladatunk, de magát az embert is ajándékba kaptuk Istentől, a benne rejlő struktúrákkal együtt. Ezeket is óvnunk kell. A humánökológia első és alapvető struktúrája a család, ahol az ember megszerzi a jó és rossz megkülönböztetésének első leckéit – ahogy a Centesimus Annus fogalmaz –, megtanulja, mit jelent szeretni, s hogy őt szeretik. Ez a szocializáció szükséges ahhoz, hogy megértsük, mit is jelent e fogalom, hogy *személy*. *Szeretni egymást* nem lehet elvontan, csak *személyében, konkrétan*. Aki a szeretett lényre, mint birtokolandó tárgyra tekint, az elveszti az együttműködés képességét, ami az emberfaj fennmaradásának alapja. A család az élet kultúrájának a helye, ahol az Isten ajándéka, a gyermek, megfelelő fogadtatást és védelmet talál.

Modern közgazdaságtani szóhasználattal mondhatjuk azt is, hogy az élet minőségi újratermelése történik a családban. Ha nem családban nő fel az új nemzedék, akkor a szocializációja más lesz. Híján lesz olyan, a családból, mint rendszerből fakadóan automatikusan adódó készségeknek, amelyek a teljes személyiség kifejlődéséhez, képességei kibontakozásához szükségesek lennének. A gazdasági folyamatok szereplői ugyanis nem, mint Pallas Athénéé, ugranak ki teljes fegyverzetben a munkaerőpiacra, hanem e gondos műhely, a család „aprómunkájával tökéletesednek. Nem pusztán az iskolai oktatás minősége a fontos – bár az enciklika hangsúlyozza az oktatás jelentőségét –, hanem a nevelés is, hogy *érett, felelős, kooperatív és kreatív személyiséggé fejlődjön a gyermek*. Ennek pedig a legjobb

terepe éppen a család – lenne! Ha nem hatna annyi bomlasztó törekvés a modern társadalomban – gyakran éppen anyagi érdekektől motiváltan – a család szétbomlasztása irányában.

Igazságos bérek és az integráns személyiség

A modern élet számtalanszor veti fel a kérdést: kereshetünk-e igazságot a bérek alakulásában? Nem a piac az, amely meghatározza a maga keresletével és kínálatával a béreket? Lehet-e „felülírni” a piac döntéseit?

Érdekérvényesítők állnak egymással szemben: munkaadók és munkavállalók. Arról lehet ugyan beszélni, hogy kinek erősebb az érdekérvényesítése: a munkáltatóé vagy a szakszervezeteké, de az eredmény *egy ár*: a munkabér.

A bér azonban *egy viszony*: a munkaadó és a munkavállaló viszonya. Lényege éppen ebben a viszony-jellemben van. A keresztény megközelítés azt állítja, hogy a helyes viszony kialakításához munkásnak és menedzsernek, tulajdonosnak és alkalmazottnak egyaránt meg kell értenie: a munka sohasem egyszerűsíthető le pusztán arra a bérre, amit érte kapunk. A viszony tartalma ugyanis sokkal több. Egy izgalmas könyvben (Alford, H-Naughton, 2004.), Naughton professzor személyes példával érzékeltette állítását: Haldokló édesanyja egy amerikai kórházban egy Ruby nevű színes bőrű ápolónővérnek köszönhetően szeretettel és emberséggel volt körülvéve. A nővér bére nem a szeretetet és az emberséget honorálta, hanem a gyógyszerek beadását, a tisztába tevést, a környezet rendben tartását. A szeretetet nem lehet pénzen megvenni. Ruby, ha több fizetést kapott volna, se tudott volna szeretettelibb lenni. Az idős asszony számára az a szolgálat, amit kapott, vagyis a kettejük közötti viszony olyan érték volt, amit az egyébként nem túl magas bér korántsem fejezett ki. Az igazságos bérnagyság megtalálásához három szempontot kell figyelembe venni: a szükségletet, a hozzájárulást és a fennálló gazdasági rend imperatívuszait.

Ahogy ezt a pápai enciklikák is megfogalmazzák, az igazságos bérnek fedeznie kell a dolgozó méltósággal élhető élete költségeit, s lehetőséget kell, hogy biztosítson személyisége fejlődésére is. Kétségtelen azonban, hogy azt is tükröznie kell, mennyivel járult hozzá az egyén a szervezet jövedelmező működéséhez. Végül, de nem utolsósorban, a bér nagyságának a szervezet „egészséges” működését is lehetővé kell tennie. Ezen az értendő, hogy nem követelhető olyan bér, amely nem fenntartható, figyelembe véve a cég piaci

lehetőségeit. Fizethetünk ugyan magasabb bért a munkásoknak, ha utána a vállalkozás versenyképtelenné válva, tönkremegy. És akkor a munkás is elveszíti munkahelyét... A vállalatvezetésnek és a munkásoknak is vannak e kölcsönös viszonyban feladataik. Semmiképpen sem oldhatók fel mechanikusan az ideális, igazságos és a piaci bér közötti feszültségek. A keresztény szellemiségű vezető minden tartalékot igyekszik feltárni, amely lehetővé teszi a méltó bér fizetését. Nem él vissza „az arc nélküli piacra” való hivatkozással, azaz, a munkás kiszolgáltatottabb helyzetével.

Adott esetben a munkásnak is lehetnek tartalékai: szélesebb feladatkör ellátása, nagyobb rugalmasság a munkakörben és munkaidő-beosztásban. Ha felmondásra kerül sor, annak is emberségesen kell történnie, segítve más munkalehetőség megtalálását.

Hivatkozott professzorunk a délelőtti folyamán egy diákoknak tartott előadásában azzal kapcsolatos gondolatait is kifejtette, hogy hogyan értelmezhető egy ember személyiségének integritása a munka és a szabadidő vonatkozásában. Ha valaki csak angol szóval: „job”-ként, munkahelyként kezeli a munkaviszonyát, az többnyire más emberré válik a kikapcsolódás idején: szeretné elfelejteni fárasztó és unalmas tevékenységét. A kikapcsolódás szórakozást jelent számára, gyakorlatilag fogyasztást, birtoklást. A „bírní” ilyenkor a „lenni” fölé kerül... (Óhatatlanul eszünkbe jut a régi Hungária-sláger: *Egész héten hajtottam a melómat, És kerültem gondosan a csehókat. De szombat este felveszem az új ruhám, És majd szépen kifényezem a csukám... Twist - twist, a kaszinó twist...*)

Vannak, akiknek a munka a karrier lehetőségét jelenti. Ezek a szabadidőt eszköznek tekintik a karrier építéséhez, úsznak, hogy csinosak legyenek, mert az előnyös a munkahelyen, golfoznak, vagy teniszeznek, mert oda jár a főnök és a szakma krémje stb. Itt a *tettvágy kerül a lét elé*: a „workaholic”, azaz *munkamániásemler* számára a munka olyan, mint a drog, megszerzéséért kötelességszerűen szórakozik.

Aki hivatásának tekinti a munkát, legyen az orvos, jogász, közgazdász, vagy Ruby nővér a kórházból, talál szabadidejében alkalmat arra, hogy szemlélődjék. Megélje a létet, hiszen akkor is azt éli meg, amikor tevékenykedik. Newman bíboros szép szavait idézte fel a professzor: „Isten nem *semmiért* teremtett bennünket. Az a feladatunk, hogy keressük, mi a hivatásunk e világon.” S személyiségünk ne váljék ketté a munka és a szabadidő perceiben. Boldog az olyan ember, akinek ez megadatik; de senki ne mondjon le arról, hogy törekedjék rá.

Fenntartható fejlődés és keresztény gazdaságetika

A konzervatív evolúció során az új mindig a bevált régre épült. Elemi részből molekulák, a molekulákból sejtek, a sejtekből szervezetek, egyedekből csoportok, csoportokból nemzetek, nemzetekből civilizációk születtek. Számos jel utal e fejlődés megőrző jellegére: az élet molekuláris építőkövei változatlanok. Őrizzük a hüllők agyát, s az ember és a csimpánz génjei között 98%-os átfedés van. Ma is a család a társadalom alapegysége, ma is élő hagyomány a római jog.

Ugyanakkor a fejlődés felgyorsulásának árnyoldalai egyre számosabbak. Robbanásszerűen megnőtt a népesség, olyan fogyasztói társadalom alakult ki nyugaton, amely pazarló, de demonstratív hatásával utolérésre serkenti a fejlődő országokat is. Bekapcsolódtak India, Kína is a világgazdaságba. Mindez egyre nagyobb ökológiai terhet jelent, egyrészt a természeti energiaforrások gyorsuló kimerülését, másrészt – s ez még nagyobb gond -, a környezet óriási mértékű szennyezését. Torz értékrendek uralkodtak el a bőség társadalmaiban, alapvető oktatásra, tiszta ivóvízre, egészségügyi ellátásra kevesebbet fordítunk, mint amennyit kozmetikára, jégkrémre, állateledelre... A világ fele éhezik, a másik fele elhízással küzd. Az ismert természeti katasztrófajelenségek, az üvegházhatás, szélsőséges időjárás, savas esők, erdőpusztulások és pusztítások, a csökkenő nyersanyag- és ivóvíz-készletek mind-mind arra hívják fel a figyelmet, hogy sürgősen változtatnunk kell civilizációnk szokásain.

A pénz világában kialakult egyenlőtlenség, a szegénység és gazdagság polarizálódása – melyről egyébként Naughton professzor is érzékletes példákat ad hivatkozott könyvükben – a csökkenő együttműködést jelzi az emberi társadalomban. Márpedig láttuk, hogy az együttműködés volt a történelem során a társadalmi fejlődés alapja.

A társadalmi feszültségek fokozódása eredményezi a terrort, „a múltat végképp eltörölni” igyekvő diktatúrákat, a kábítószer terjedését – sőt, ezek összefüggő struktúráit.

A megoldást csak az öko-szociális piacgazdaság jelentheti, ahol az alap a piaci verseny, de csak azok versenyeznek, akik képesek rá. A környezeti javakat viszont kellő súllyal költségtényezőnek vesszük, s lehetőség szerint gondoskodnak visszapótlásáról annak, amitől megfosztják a természetet... A Brundtland-jelentés megfogalmazása szerint az a fenntartható fejlődés, amely úgy elégíti ki a jelen generáció szükségleteit, hogy a jövő generáció szükségletei is kielégíthetők legyenek.

A jövő nem csupán természettudományos kérdés: erkölcsi dilemma is. A modern technika és az információs társadalom hatalmas lehetőségeit párosítani kell olyan morállal, amely a katolikus gazdasági tanításnak is alapja: a jó gazda gondosságával kell kezelnünk az Istentől ránk bízott Földet.

Lassan érlelődni látszanak a változás körvonalai. Mindig akkor lesz sikeres egy eszme,

ha *érdek és érték* találkozik. Közelítünk ahhoz a felismeréshez, hogy gátat kell vetni a gazdasági „imperializmusnak, vagyis annak, hogy mindent csak a pénz nyelvén értelmezzünk, és mindent pénzre cseréljünk. A globális viszonyok mellett egyre nagyobb lesz a szerepük a lokális viszonyoknak. Annak, hogy vannak kisebb egységek, családok, baráti társaságok, helyi körök, amelyekben a helyi normáknak megfelelő *szolidáris viselkedést* elvárhatja a közösség. Ismerik, értik egymást, segítőkészek a „ma neked, holnap nekem” alapon. Így működik az ázsiai piacgazdaság nagy része, hiszen sokarcú kapitalizmus jött létre az elmúlt két évtizedben. Nem erőltetheti rájuk teljesen a Nyugat a maga ideológiáját, bármennyire sikeresnek tűnik is az amerikai minta terjedése.

Természetesen a kereskedelmi kapcsolatokban domináns marad a globális piac, de az ilyen formán szerveződő helyi munkamegosztással lényegesen kedvezőbb versenyképességi helyzet alakítható ki. Ha a családon belüli szolgáltatások értékelése megnő, megbecsültsége a helyére kerül, pénz nélkül is megoldhatunk számos problémát. Ez alacsonyabb költségeket, s nem feltétlenül rosszabb életminőséget jelent. Nem nő annyira a GDP? Na és? A tevékenységek cseréjének létezik a pénzügyi szektor bekapcsolása nélküli formája is. A legfontosabb termelési tényező, az ember, csupa ilyen kapcsolat részese. Gyermekként, betegként, gondozásra szorulóként, időskorúként. Óriási segítség e szolgáltatások nyújtásában a keresztény erkölcsiség. S lám - lám: még versenyképessé is teszi azt a társadalmat, amelyik ezt felismeri.

Több kooperáció, nagyobb szolidaritás nélkül alulmaradunk a világméretű versenyben is. *Megéri váltani!* Nem szólva arról, hogy ha ezt nem tesszük meg, nem tudunk majd elszámolni a Gazdának a ránk bízott természeti és emberi értékekkel.

Irodalom

Bándi Gyula (szerk.): *Korlátozott fejlődés?* Gondolat, 1987.

Brunnhuber, Stefan: *Bevusstsein und Geld. Ein Beitrag zu einer evolutionaeren Ökonomie.*
In: *Zeitschrift für Sozialökonomie.* 146. März, 2003.

Botos Katalin: Katolikus gazdasági tanítás – történeti perspektívában. In: *Tantörténet és közgazdaságtan.* Aula, 2003.

Höffner, Joseph: *Keresztény társadalmi tanítás.* Szent István Társulat, 2002.

Lovins & Lovins: *Factor Four – A négyes faktor.* A Római Klub beszámolója. Kézirat

fordítás, fordító: Kapoly Lászlóné. 2002.

Náray-Szabó Gábor: *Fenntartható a fejlődés?* Akadémiai Kiadó, 2003.

Alford, Helen-Naughton, Michael: *Menedzsment, ha számít a hit.* Kairosz Kiadó, 2004.

4. Botos Katalin – Botos József:

A világvallások gazdasági tanítása, a globális piacgazdaság és a karitás

Bevezető

Az egész világ csodájára jár a távol-keleti országok gazdasági növekedésének. Úgy tűnik, a piacok megnyitása a második világháború után előbb Japánban teremtett virágzó gazdasági környezetet, később az ún. „kis tigrisek”, majd az 1990-es években India, és legfőképpen Kína produkált figyelemre méltó növekedést.

Ugyanakkor amerikai történészek, társadalomtudósok arra is rámutattak, hogy a világgazdaság idősámításunk utáni történetében Európa és az Újvilág a gazdasági fejlődés terén messze megelőzte Ázsiát. Különösen az elmúlt két évszázadban, sőt, már korábban is, az első ezredfordulót megelőzően. Mi az oka annak, hogy a második évezred végén a gazdasági növekedés motorja áthelyeződött Ázsiába? Vajon van-e szerepe az eltérő gazdasági eredményekben annak, hogy az elmúlt századokban a különböző világrészeken különböző vallások váltak uralkodóvá, amelyek kozmológiai nézetei, világszemlélete számos ponton eltér egymástól? Vajon szerepet játszanak-e az egyes országok, ország-csoportok sikerességében a világvallások társadalmi-gazdasági tanításai? Hozzájárultak-e, és hogyan, az eltérő vallási tanítások, a gazdasági fejlődéshez, a korábbi évszázadokban, illetve napjainkban? Bár a kérdéssel már Max Weber behatóan foglalkozott, érdemes újra vizsgálni a kérdést. Globális világunkban fokozott jelentősége van a tárgykör elemzésének. Vajon napjainkban ösztönzik-e, vagy inkább akadályozzák a világvallások gazdasági tételei a globalizációt, s az annak révén elérhető gazdasági előnyöket? Van-e szerepe az eltérő gazdasági eredményekben az adott térségben még mindig domináns vallási eszméknek? Mi a súlya a gazdasági tanításban a profit-motivációnak, a „helyes önzésnek”, és mi a karitásnak?

Érvényesek-e ezek a valláserkölcson alapuló gazdasági tanítások napjainkban is, vagy tértől – időtől függenek? Egyéni kérdésnek tekinthető-e a jótékonykodás, avagy a vallási tanítás a jogrendbe beépítendőnek tartja-e az igazságosság alapján történő újraelosztást? Kikre kell – ha egyáltalán kell – kiterjednie a jótékonyiságnak, és hogyan egyeztethető össze ez a gazdasági hatékonysággal? Foglaljuk tehát össze a különböző vallások gazdasági tanítását!

1/végjegyzet

Értelemszerűen közgazdász-szemmel tesszük ezt, és nem teológiai síkon kívánjuk a tárgyat taglalni. Az is nyilvánvaló, hogy a téma óriási, s itt csak néhány szempontra tudunk kitérni. Három kérdést tekintünk a legfontosabbnak: Hogyan viszonyulnak a különböző vallások a profit-orientációhoz, a tudás-alapú gazdasághoz, és a jótékonyág kérdéséhez?

A keleti világvallások gazdasági tanítása

A buddhizmus ősi keleti vallás, amelynek fő célja a világ és saját magunk megértése. A buddhizmus nem hisz egy személyt öltő Istenben, de hisz a karmában és – az újjászületés révén – a halál utáni életben. A karma erkölcsi ok és hatás: amit teszünk másokkal, az történik velünk, magunkkal is. Jelenlegi sorsunk annak egyenes következménye, hogy hogyan éltünk, milyen erkölcsi normák szerint cselekedtünk előző életünkben. Nem tanít aszkétizmusra, nem akarja megölni a vágyakat, csak azt akarja elérni, hogy ne a vágyaink irányítsák az életünket. Nem tekinti célnak a szegénységet. A szegénység a boldogtalanság forrása, így egyáltalán nem kívánatos, de ugyanakkor a vagyon felhalmozása sem lehet az élet legfőbb célja. Az öt fontos elv, amit a buddhistának követnie kell, az alábbi: nem szabad ölni, lopni, hazudni, szexuális kicsapongást elkövetni, drogozni. Nincs szó arról, hogy ne lehetne követője gazdag ember. Nem erkölcsös úton azonban semmiképpen nem szabad meggazdagodni. A buddhizmus elutasítja a felelőtlen kapitalizmust, amely akár a mások kárára történő gazdagodást is megengedi. Meg kell ugyanakkor jegyezni, hogy a buddhista tanokban nincs akkora hangsúly a társadalmi igazságosságon, mint a monoteista vallások esetében. A buddhizmus kiindulási pontja, hogy ami most van, az korábbi viselkedésünk logikus következménye, így körülményeink javításra csak a következő életben van lehetőség. Nem lehet elkerülni a következményeket, mert arra szolgáltunk rá, ami van. Nem változtathatod meg magad a sorsodat, de jobba teheted erényes magatartásoddal a következő életedet. A probléma megoldása a *dana*: a nagylelkűség. A buddhista tanok sem sugallnak teljes passzivitást a helyzettel szemben, csak hogy nem elsősorban a szenvedő fél dolgává teszik a helyzet javítását. Kötelesség azt terhelni, akinek többje van. Egyik híres buddhista tanítás az

ún. Lion's Roar Sutra, az alábbi példabeszédben fogalmazza meg a helyes magatartás indokait: 2/ végjegyzet

Volt egy király, aki követte a buddhista tanokat, s hogy ne legyen bűnözés a királyságában, s tulajdonhoz juttatta a nélkülözőket. Aztán a saját feje szerint kezdett el uralkodni, s megvonta adományait a rászorulóktól. A szegénység és a tolvajlás erre terjedni kezdett. Szolgái elfogtak egy embert, aki lopott. Elmondta a királynak, hogy azért tette, mert nem volt miből megéljen. Ekkor a király belátta, hogy segítenie kell, és tulajdonhoz juttatta. Csakhogy, ezt látván a többi szegény ember, azt mondta: lopjunk mi is, s a király majd tulajdonhoz juttat.

Megelégette a király ezt a tömeges követelődést, és a legközelebbi tolvajt lefejeztette. Az emberek azonban nem azt tették, amit a király várt, vagyis nem rettentek meg a lopás következményétől, s nem váltak így erkölcsössé, hanem azt mondták: készítsünk magunknak éles kardokat, s akkor bárkitől elvehetjük, amire szükségünk van. Megrohanták a városokat, és levágták áldozataik fejét. Így tehát, mivel nem jutottak a király nagylelkűségéből tulajdonhoz a szegények, a szegénység még jobban terjedt, s ennek következtében a tolvajlás és az erőszakos cselekedetek is. Végző soron az egész társadalom összeomlott. A szegénység - okozta erőszakkal szemben tehát nem a büntetés a megoldás, hanem az alapvető szükségletek biztosítása. Ebből levonhatjuk azt a következtetést, hogy a buddhizmustól sem idegen az állam korrigáló szerepe. A probléma ugyanis onnan eredt a *sutra* szerint, hogy a király elmulasztotta kötelességét: segíteni a szegényeken. A buddhista gazdasági tanítás alapvetően individualista. A személyes felelősségről, és ebben az értelemben személyes üdvözülésről van szó, hiszen cselekedeteiddel biztosítod jövőbeni, újraszületés utáni jobb létedet. Ha nem ezt teszed, magad kovácsolod rossz sorodat a következő életedre. A nagylelkűség, a könyörület ezért a buddhista vallás legfontosabb jellemvonása. A legnagyobb spirituális nyereséget akkor érhetjük el, ha adományainkat *érdemes embereknek* juttatjuk; (például „bhikkhu”-knak, vagyis szerzeteseknek, akiknek tilos munkával keresni a kenyérüket, tehát rászorulnak az adományokra). Előfordulhat, egyébként, hogy egy „érdemes embernek” kevésbé van rá szüksége, mint egy éhes laikusnak. A buddhista vallás szerint mégis arra ösztönöz, hogy a szerzeteseket segítjük, mert az adományozó számára ez jár több érdemmel. A dana, a buddhista nagylelkűség holmi spirituális bankként működik. Érdemesebb ebbe a „spirituális bankba” fektetni, mint reál-befektetést végrehajtani, ami a többlettermeléssel növelné a jelen világban a kínálatot, és így az életszínvonalat is. A buddhizmus – bár jótékonyága tulajdonképpen erkölcsi materializmus – nem igazán illik az alapvetően materiális érdekeken nyugvó modern kapitalizmusba.

A *hinduizmus* szintén elfogadja a karmát és a reinkarnációt. Az életben 4 célt hangsúlyoz: karma (az érzékek kielégülése), artha (a prosperálás), dharma (vallási érdekek), moksha (spirituális felszabadulás). A hindu szemléletben azonban a négy cél négy különböző kaszt elsődleges vagy kizárólagos felelőssége; a hindu társadalom szegmentált. A hinduizmus nem ellenzi a gazdasági érvényesülést, a prosperálást. A merev kasztrendszer azonban korlátozza a mobilitást, a gazdálkodás szabadságát, ezáltal a vállalkozóvá válást. Ezek tehát bizonyos mértékig akadályozzák a gazdasági növekedést Indiában.

A *konfucianizmus* Kína domináns vallása, de Koreában, Japánban és a többi „kis tigris” országban is jelentős. A buddhizmushoz hasonlóan ez a vallás sem hisz a személyes Istenben, de nem hangsúlyozza az örök életet, vagy a személyes üdvözülést sem. Ennek ellenére magas erkölcsi követelményeket támaszt az egyénnel szemben (fegyelem, hűség, megbízhatóság, kölcsönösség). Hangsúlyozza a szenvedélyes emberi természetünk fölötti uralom fontosságát. A legfontosabb jellemzője talán az, hogy hangsúlyozza az egyén társadalmi kötelezettségeit és a hagyományok fontosságát. Korábban politikai értelemben konzervatív jellegű vallásnak tekintették, mivel kiemelte a tekintélykülönbséget. A 20. század elején a kínai gondolkodók keményen kritizálták a konfucianizmust azért, mert szerintük akadályozta a társadalmi modernizációt, a tudomány és a demokrácia fejlődését. Ugyanakkor a konfucianizmus gazdasági szempontból progresszív, mivel támogatja a saját erőre támaszkodást és a vállalkozóvá válást, elsősorban maga a polgár és szélesen vett családja szükségleteinek megfelelő kielégítése érdekében. Fontos tétele a tanoknak: a társadalom a nagycsaládok szövevénye. Kötelességed elsődlegesen azzal a társadalmi körrel szemben áll fenn, amelybe születél, amellyel a tág rokoni, olykor baráti kapcsolatokat ápolod. Le kell szögezni azonban, hogy a konfuciánus etika is elítéli a profithajhászást. A konfucianizmus szerint az egyénnek nem szabad profitszerző céllal tevékenységet folytatnia. Mencius, a híres konfuciánus tanító így írt erről: „Nem szabad, hogy a profit motiválja az egyén cselekedeteit, függetlenül attól, hogy neki, a családjának vagy az államnak származik-e haszna belőle.” A profit hajhászása ugyanis veszélyezteti az állam harmóniáját, ami a konfucianizmus legfőbb ideálja. A konfucianizmus mindent megtesz annak érdekében, hogy harmonikus társadalmat hozzon létre.^{3/végjegyzet}

A modern értelmezés azonban egyre inkább hajlik a felé, hogy a konfuciánus értékek előnyösek a globális kapitalizmus számára. Egyfajta újraéledését tapasztalhatjuk a konfucianizmusnak napjaink Kínájában. Vajon hogyan lehetséges ez, figyelembe véve a hagyományosan profit-ellenes konfuciánus tanítást? Hogyan fér össze bármely profitszerző

tevékenység a konfuciánus erkölccsel? Lehet-e úgy racionális üzleti döntést hozni, hogy közben nem a profit motivál minket? Néhány kutató szerint az elmúlt évtizedekben nagy, mondhatni alapvető változások történtek a konfucianizmus történelmi alapjaiban. A modern konfuciánus gondolkodás szerint lehetséges, hogy az egyén előre látja tevékenysége eredményét anélkül, hogy döntései szándékoltnan profitra irányulnának. Az üzlet célja, hogy javítson az emberek életkörülményein, de e tevékenység – mintegy melléktermékként – egyben profitot is hoz. A profit tehát előre látható eredmény, de nem alapvető motiváló erő. E megközelítés szerint lehetséges a kapitalizmus építését a konfucianizmussal harmonizálni. Egy új típusú konfucianizmus van ily módon kialakulóban, amely magába foglalja a tradicionális konfucianizmus értékeit. Néhány vezető üzletember úgy véli, a modern korban a kínai vállalatok kibővített családokként tekintenek magukra, s ez nagyon is összefér a konfuciánus gondolatokkal, s komoly motivációt jelenthet az ott dolgozók számára. A kínai társadalom törekszik az új gondolkodási iskola befogadására és a konfuciánus tanok korszerűvé tételére. Arra is, hogy a felzárkózás technikáját Nyugattól eltanulják. A kínai modernizáció azonban nem akar átvenni minden korabeli nyugati értéket – ha ez a szó egyáltalán megfelelő kifejezés a nyugati kapitalizmus motiváló erőire 4/ végjegyzet... A kínaiak úgy akarnak modernizálni, hogy közben nem „nyugatosítanak”. Ez hogy fog sikerülni, még meglátjuk. Mindenesetre tény, hogy ma Kína a világ egyik legdinamikusabb gazdasági övezete. Ugyanakkor azt is megjegyezhetjük, hogy számos olyan feszültséggel terhes a kínai fejlődés, amely aligha lesz kezelhető a fenti leszűkített multinacionális cégérdekek alapján, lásd a környezetszennyezést és a társadalombiztosítást. A kínai vallásideológia és a modern társadalmi-gazdasági fejlődés kapcsolata ezért még további elemzést kíván. Egyszerűen nem lehet elmenni amellett a tény mellett, hogy a modern kapitalista cégek nem veszik át azt a társadalmi funkciót, amelyet az előző rendszerben a szocialista vállalatok betöltöttek. Ezek a kommunista cégek életfogytiglani gondoskodást vállaltak magukra, ami a modern nyugati (sokszor kínai emigráns) tőkével alapított vállalatokat nem jellemzi. A gyermekvállalás korlátozása, amelyre a túlnépesedés megakadályozása érdekében Theng Hsziao Ping a társadalmat rákényszerítette, felborította a nagycsaládok szerkezetét. Olyan sok idős ember jut egy-egy munkaképes fiatalra a nem túl távoli jövőben, hogy aligha lesz megoldás a családi szolidaritás, az időskorúak ellátása és különösképpen az egészségügyi szolgáltatások biztosítása szempontjából. A kínai társadalombiztosítás pedig kiépítetlen. Nagyon valószínű, hogy e téren jelentős változások várhatóak az elkövetkező évtizedekben. (Utólagos megjegyzés: El is kezdődött a társadalombiztosítás kiépítése a közelmúlt évtizedekben. BK, 2022.)

Az egyistenhívő vallások társadalmi-gazdasági tanításai

A legfontosabb különbség, amely az ábrahámíta gyökerű világvallásokat a keleti vallásoktól elválasztja, az a személyes teremtő Istenbe vetett hit. Az egyistenhívő vallások gyökerei az Ótestamentum forrásaihoz vezetnek.

A **zsidó** világszemlélet bemutatásához Jonathan Sacks, londoni főrabbi egy tanulmányát idézzük. Sachs szerint a legnagyobb változás az emberi fejlődés-történetben az a felismerés, *hogy az ember tehet a maga sorsának alakításáért valamit*. Az ókorban az emberek természeti erők játékszerének érezték magukat, és úgy vélték, a világ vak és süket könyörgésükre. Az Ótestamentum azonban alapvetően megváltoztatja ezt a helyzetet. Az embernek a kinyilatkoztatás alapján megnövekedett a mozgástere a világban. Sacks így fogalmaz: „[...] reményeink nem csupán álmok [...] nem vagyunk tehetetlenek a sorsunkkal szemben.” A zsidó társadalmi-gazdasági tanítás lényege, hogy felelősek vagyunk tetteinkért. Az a feladatunk, hogy maximálisan törekedjünk az emberi méltóság megőrzésére, és arra, hogy a következő generációknak egy jobb világot adjunk át. A zsidó tanítás nagy hangsúlyt helyez a kooperációra, melynek intézményei a legfontosabb civil szervezetek: a család, a zsinagóga és az iskolák. Ezek nélkül a szétszórt zsidóság fent sem maradt volna. A zsidó vallásos tanítás a nevelést elsődleges vallási kötelezettségként kezeli. Az olvasás és írás segített felhalmozni a tudást, és átadni azt utódoknak. A gazdaság, amely nagymértékben a felhalmozott szellemi tőkén alapul, arányban áll a népesség képzettségével. A szellemi tőke teszi lehetővé a kreativitást, mely az üzleti sikerek alapja. Ugyanakkor fontos részét képezi a zsidó társadalmi tanításnak a disztributív igazságosság. A Teremtés könyvének 18, 17–19. szakaszai úgy fogalmazzák, hogy az Úr népe hatalmassá válik, ha megtartja a helyes és az igazságos életvitel parancsát. A „helyes” szó zsidó megfelelője: „tzedakah”. Ez a szó magába foglalja, kombinálja a jótékonyság és igazságosság római jogban különálló fogalmát. Egy jogállamban ami jogos, az jár, az nem jótékonyság. A zsidó tanítás *a jótékonyságot kötelezővé teszi*. Senki nem maradhat az alapvető szükségletek kielégítésének híján. Azok, akiknek többet adott az Úr, kötelesek segíteni a szűkséget szenvedőkön. Ez az, amit mai nyelven szociális igazságosságnak nevezhetünk. Sacks megállapítja, hogy az igazságos elosztás nem alakul ki magától a piacon, hanem tudatos beavatkozást kíván.⁵/végjegyzet A mózesi törvények szerint az eladósodás miatt rabszolga sorba jutott személyt a hetedik évben fel kellett szabadítani. Ha az atya leányát kényszerült átadni, akkor azzal szexuálisan nem élhetett vissza a gazda vagy a fia: ha mégis megtette, akkor, mint szabad embert, jegyajándékkal feleségül kellett vennie. Ha valaki rákényszerült arra, hogy ősei földjét eladja, vagy adóssága

fejében hitelezőjének átadja, azt a „kürtölés évében”, azaz ötven év múlva vissza kellett adnia az eredeti tulajdonosnak. (A Biblia egy későbbi részében pontosítás található: a kőfallal körülvett városban lévő ingatlant el lehetett idegeníteni véglegesen is. Lev 25, 10., 14–16.) A szabályozás a létalapot jelentő termőföld tulajdonjogának védelmét jelentette első sorban. (Lev 25, 30–31.) Ezek a nagy horderejű törvények akadályozták meg a társadalom végletes vagyoni polarizációját. Mindennek alapja, hogy a föld nem az emberé, hanem az Istené, azt csak kezelheti az ember. A szegényekről való gondoskodás kötelezettségére is számtalan konkrét utalást találunk. (Lev 19, 9–10.) A földeken az aratáskor lehullott gabonát ott kellett hagyni, hogy azt a szegények összeszedhessék maguknak. Igen figyelemre méltó, hogy a törvény szerint a szegényeknek maguknak is tenniük kellett sorsuk javításáért. Az özvegyekkel és árvákkal való emberséges bánásmódra is kitér a szöveg. Sacks azonban megállapítja: „A judaizmus kettős etikát testesít meg. Az egyik általános, mely mindenkire vonatkozik, és van egy sajátos életvitel előírás, amelyet csak a Mózeset a sivatagba követők örököseitől követelnek meg.”(SACKS i. m. 237).:

A kereszténység mélyen gyökerezik az Ószövetség tanításaiban. Felszámolja azonban a fenti kettősséget. „Christianity is based on both the Old- and the New Testament. Its ethic is not dual, it's general.” 6/végjegyzet A keresztény társadalmi tanítás legnagyobb kihívása a szeretet parancsa. Ez mindenekelőtt az Isten iránti szeretetet jelenti, de a felebaráti szeretetet is, még akkor is, ha ez a felebarát az ellenséged. Ez hatalmas változás. Nem is felel meg neki egykönnyen az ember. A kereszténység is nagy hangsúlyt helyez a világ megismerhetőségére, és arra, hogy az Isten az embereket egyenlőnek teremtette, saját képmására. Ez az alapja annak, hogy képesek vagyunk gondolkodni, morális öntudatunk van, felelősek vagyunk tetteinkért és a viláért, s megismerhetjük az Istent. Mint Szent Pál írja, már nem szolgák vagyunk, hanem fiak, társ-örökösök Istengyermeki mivoltunkból fakadóan különleges tulajdonságunk a logika, és az, hogy ezáltal a világ jelenségeit is megismerhetjük. Hit és ráció nem csupán megfér egymással, de éppen hogy kiegészíti egymást. Rodney Stark, /7 végjegyzet amerikai szociológus Victory of Reason című könyvében azt mutatja be, hogy mekkora szerepe volt a keresztény hit e vonásának az európai gazdasági fejlődés felgyorsulásában az elmúlt évezredben. Samuel Gregg, /8 végjegyzet amerikai közgazdász pedig így fogalmaz: Voltaire forog a sírjában, hogy a XX. században a rációt Róma püspöke védi meg a legújabb irracionalista filozófiai áramlatokkal szemben ... A keresztény tanítás az egyén méltóságán és a magántulajdonon alapul. A méltóság – Isten előtti egyenlőséget hirdetve – a társadalmi-politikai fejlődés demokratizálásának is alapjául szolgál. Nem

véletlen, hogy az amerikai alkotmány e Bibliára alapozott szavakkal kezdődik. Az individuum jogainak tisztelete ősi eredetű. A keresztény leányzók már a római korban felnőttként, 18 éves koruk körül mentek férjhez, s volt is némi beleszólásuk a választásba. A pogány leánykákat viszont korán férjhez vitték, szinte gyerekfővel, ami ugyancsak kedvezőtlen volt demográfiai szempontból. Miért történt így? Mert az ókori vallások nem tiltották oly szigorral a gyermekgyilkosságot, s ennek számos lánycsecsemő esett áldozatul. A nőhiány viszont oda vezetett, hogy minél hamarabb megházasították a lányokat. Ha ma a kínai születésszabályozás anomáliáira gondolunk, ismét felötlik bennünk, vajon az emberi, női méltóság mekkora sérelmére van a jelenkori ázsiai társadalmakban a lánygyermek, különösen nagyarányú művi elvétele, sőt a gyermekgyilkosság ... A kereszténység ugyanakkor realista. Nem korlátozza kreatív tevékenységünket, de figyelembe veszi, hogy esendők vagyunk. Nehezen tudunk ellenállni az önzés kísértésének. Aqinói szent Tamás világosan megfogalmazta, hogy ezért szükséges a magántulajdon fennmaradása. Ennek híján nem lennénk eléggé gondos gazdái a ránk bízott világnak. Ugyanakkor, mivel Isten gyermekei vagyunk, részt kell vennünk Atyánk teremtő tevékenységében. Úgy kell cselekednünk, hogy megőrizzük a ránk bízott világot. Ezt a gazdaságetika nyelvezetére lefordítva a maximális kooperativitás elvének nevezhetjük. Nem szabad elfelejtenünk, hogy csak kezelésre kaptuk meg a földet. Sajnos, tevékenységünk gyakran az univerzum ártalmára van. Ez alapvető vallási elveinkkel szemben álló tény, ami kötelességünké teszi a természet értékeinek megvédését, harmóniában a társadalmi igazságossággal. A pápai enciklikákban is megfogalmazódó keresztény gazdasági-társadalmi tanítás hangsúlyozza, hogy a spontán gazdasági rendszer nem teremt társadalmi igazságosságot. A jogállam feladata ennek előmozdítása. A katolikus egyház ezért szorgalmazza, hogy a polgárok kapcsolódjanak be intenzíven a politikai életbe, és örködjenek annak igazságos alakításán. A 2000. jubileumi év alkalmából – összhangban az Ószövetségi szövegekben foglaltakkal – II. János Pál pápa ezért vetette fel a legszegényebb országok adósságának csökkentését, az országok összefogását a nemzetközi adósságválság enyhítésére. Ma ugyanis nemcsak egy-egy országon belül, de a fejlett és fejlődő országok között is felvetődik a jövedelemelosztás igazságosságának kérdése. Egyre nő a szakadék centrum és periféria között, az eladósodott országok képtelenek kiszabadulni az adósságcsapdából. Szomorú tény, de hazánk is hasonló gondokkal küzd, bár ma már a fejlett országok csoportjában szerepel – a statisztika szerint. Látnunk kell azonban, hogy a katolikus társadalmi tanítás által szorgalmazott állami beavatkozás a modern globalizmus világában megkérdőjeleződik. Maga az állam sokszor kevesebb hatalmat képvisel, mint egy-egy óriási multinacionális cég. A civil szervezetek erősítése, világméretű összefogása segíthet e

probléma megoldásában, a nemzetközi egyezmények és szervezetek szerepe is fokozódhat. Arra reálisan nem számíthatunk, hogy valamifajta világállam fogja rendezni a társadalmi igazságosság világméretű kérdéseit.

Az iszlám Európában és Amerikában a második legnagyobb vallási közösség, amely ma az emberiség mintegy kétötödét mondhatja hívének. Hittételeinek alapja az egyistenhit, a próféta tanítására való hagyatkozás, és a halál utáni lét meggyőződése.⁹ /végjegyzet

Az iszlám is az individuumot tekinti a társadalom alapkövének, és hangsúlyozza, hogy az ember személyes felelősséggel tartozik tetteiért Isten előtt. Az elszámoltathatóság, mint utaltunk rá, a monoteista vallások jellegzetes tétele. Az iszlám úgy tekint a világra, mint kapcsolatok hálózatára. A változások, amelyek a gazdasági aktivitás következtében végbemennek, zavarólag hathatnak ezekre a kapcsolatokra. Ez a szemlélet némiképp gátolja a piaci rugalmasságot. Elfogadja ugyan az egyéni érdekek létét és a piaci mechanizmust, de nem híve a piaci fundamentalizmusnak. A magántulajdon és a magánvállalkozás a muszlim emberek alapvető joga, de csakis a morális határokon belül. Az igazságosság a legalapvetőbb parancs, amelyet az iszlám hirdet, és ez független attól, hogy muszlimokról vagy nem muszlimokról van szó. Ibn Khaldun szerint (1400-as évek) a fejlődést nem lehet elérni, csak az igazságosságon keresztül. Így fogalmazott: „Az igazságosság az a kritérium, amely alapján Isten meg fogja ítélni az emberiséget.” Minden emberi tevékenységnek ezért egy morális szűrőn kell keresztül mennie. Vannak tiltott tevékenységek. Ilyen az uzsora (a ryba, azaz a kamat). Az iszlám ugyanis ellenzi a fix és garantált tőkejövedelmet. Hasonlóan azonban ahhoz, hogy miként találja meg a modern konfucianizmus a „kis kapukat” a piaci elemek működtetéséhez, itt is lehet álcázni a kamat tényét adásvételi művelettel ... Az iszlám paradigma egybeolvasztja a szabadság, az igazságosság és a szolidaritás fogalmait, ami az iszlám tanítást különlegessé teszi. Khurshid Ahmad, a jeles angliai iszlám-tudós úgy véli, hogy az iszlám tanítás éppen a fentiek miatt aligha házasítható össze egyéb „izmusokkal”, egyéb etikai nézetrendszerekkel. Szerinte nincs egységes, globális etika, de mód van a különböző etikájú közösségek közötti együttműködésre, kooperációra az emberiség jobb jövője érdekében.

Záró gondolatok

Áttekintve a világvallások gazdasági tanításait, megállapíthatjuk, hogy szinte kivétel nélkül elutasítják a pusztán profit motiválta tevékenységeket. A legtöbb nézetrendszerben nagy hangsúlyt kap a személyes felelősség és az igazságosság fogalma. A kooperáció, a kreativitás

és az együtt érző szolidaritás ugyancsak számos világvallás közös eleme. Ezért, ha nem is számolhatunk a globalizált világ egységes morális kódexével, a morális kérdések súlyának fokozódásával minden bizonnyal kalkulálhatunk a közeli jövőben.

Hans Küng teológus (akinek globális etikára vonatkozó elméleteit a katolikus egyház korábban bírálólag tárgyalta) a globalizmus gazdaságetikai kérdéseit boncolgató, cikkünkben többször idézett tanulmánykötetben közölt munkájában kifejti, hogy lát lehetőséget bizonyos közös elemek megfogalmazására. (1. végjegyzet (Figyelemre méltó, hogy XVI. Benedek pápasága legelső időszakában fogadta a teológust, és hosszan elbeszélgetett vele.)

A legélesebb választóvonalat napjainkban nem a vallások gazdasági tanításai közötti különbség, hanem a morális kérdéseket háttérbe szorító piaci fundamentalizmus és a morális szűrőt alkalmazó világnézetek közötti különbség jelenti. Nem építhető a jövő világ gazdasága és társadalma olyan módon, amely az etikai kérdéseket mellőzi. Ez azonban nem jelentheti, hogy a személyes jótékonykodást teljesen kiküszöbölheti az intézményes gazdasági korrekció. Nincs, és nem is lesz gyakorlatilag soha olyan világ, amelyben ne lenne személyes mérlegelés tárgya, hogy milyen mértékben nézzük el mások kedvezőtlen helyzetét a mi jobb sorunkhoz képest. Mindenképpen szükséges a *küzdelem egy igazságosabb és testvériesebb világért*, az ezt eredményező intézményi megoldásokért, adóért és szociális ellátó rendszerekért. Mindezt nem csupán emelkedett erkölcsi megfontolások mondatják velünk, hanem annak reális veszélye is, hogy a növekvő feszültségek világkatasztrófákba torkollhatnak. De van a kérdésnek gazdasági szempontból egy más olvasata is. Le kell rögzítenünk: a nem pusztán profit orientált tevékenység alapján szerveződött gazdaság bizonyos értelemben versenyképesebb a modern világ gazdaságban, mint ahol a szolgáltatás minden elemét pénzért adják-veszik. Korántsem véletlen, hogy a sikeres ázsiai gazdaságok nagyon erőteljesen támaszkodnak a kisközösségi, családi szolidaritásra, és sok társadalmi problémát megoldanak annak keretein belül. A túlságosan is individualista alapokon épülő nyugati világ viszont mindent pénzért vásárol, s ezt vagy az állammal fizeteti meg, ami a közterhek emelését eredményezi, vagy a saját zsebéből teszi, de akkor erőteljes bérharcra kényszerül, ami versenyképességét rontja. Igazán nem szeretnénk vulgarizálni a kérdést, de fogalmazhatunk úgy is: az erkölcs és a szolidaritás akár kifizetődő is lehet. Fel kell találnunk a langyos vizet: a családi, nagy-családi, helyi közösségi szolidaritást, együttműködést. A Schulze-Delitsch-féle keresztény-szociális szövetkezeti mozgalmakat, a kalákát, a helyi összefogás, áldozatkészség alapján történő feladatmegoldásokat. Nem büntető adóval sújtani

az ingyen dolgozó szomszédokat, a szüretelésnél, építkezésnél segédkezőket, hanem példaként állítani. Mindaz ugyanis, ami kétség kívül több személyes erőfeszítés és lemondás árán, de értéként megszületik, erősíti a modern társadalom középrétegeinek anyagi erejét, versenyképesebbé teszi piaci fellépését. A nagylelkűség e formáját társadalmilag nem gátolni, hanem elősegíteni kell!. Az ilyen magatartás kialakítása a legfontosabb karitatív teendő a társadalomban. Nem csökkentve az állam felelősségét a nagy elosztó rendszerek ésszerű működtetéséért, az emberi szolidaritás kis köreinek kiépítése, a korábban létező gyakorlat elemeinek helyreállítása Nyugaton is olyan feladat, amelyet a civil szervezeteknek, magánkezdeményezéseknek az állam jóakarátú támogatása mellett kell megvalósítaniuk. A *modern karitás* azt jelenti, hogy nem mérünk minden szolgáltatást pénzben. S érdekes módon, mégis, ennek akár pénzben is mérhető haszna is lesz majd a társadalomra nézve, a gazdaság versenyképesebbé válásával, az ún. szociális tőke hasznosulásával.

Hivatkozások, végjegyzetek

1 JOHN. H. DUNNING (ed.): Making Globalisation Good. UK: Oxford University Press, 2003

2 Depak Lal:

3 FANG SONGHUA: The Modern significance of Chinese Traditional Culture.

http://www.crvp.org/Series03/III-16/chapter_xviii.htm

4 JONATHAN CHAN: Confucian Business ethics and the Nature of Business Decisions.

Houston: University of St Thomas, Center for Business Ethics,

<http://66.249.93.104/search?cache:AHoTG9-uUEJ:>

www.stthom.edu/cbes/jonachan.html+Business

5. JONATHAN SACKS: Global Covenant: A Jewish Perspective on Globalization. In DUNNING id .m.

6. BRIAN GRIFFITHS: The Challenge of Global Capitalism: A Christian Perspective. In DUNNING i. m. 161

7. RODNEY STARK: The Victory of Reason. New York: Published in the United States by Random House, an imprint of The Random House Inc., 2005.

8.SAMUEL GREGG: On Ordered Liberty. New York – Oxford: Lexington Books, Lanham, Boulder, 2003.

9.KHURSHID AHMAD: An Islamic Perspective. In DUNNING i. m. 184. 11 AHMAD id. m. 185

10. HANS KÜNG: En Ethical Framework for Global Market Economy. In DUNNING id. m. (Megjelent: Iustum Aequum Salutare IV. 2008/1. · 43–52. Szent Erzsébet-konferencia)

5. Együttműködés és versenyszellem

Világvallások nézetei a versenyről és a kooperációról

Bevezetés

Egyre többször felmerül napjainkban a kérdés, hogy milyen hatással vannak a vallások nézetei a gazdaságra. A vallások és a gazdaság kapcsolata tény. A társadalomban uralkodó hitvilág és vallási gyakorlat összefügg a gazdasági eredményekkel. Kínai tudósok mutattak rá, hogy a vallásbeli különbség lehetett az oka annak, hogy miért előzhetette meg a gazdasági növekedésben Európa olyan jelentős mértékben Ázsiát. (Nial Ferguson, 2010) A gazdaság és vallás kapcsolatára Max Weber irányította rá a figyelmet, aki szerint a kapitalizmus a protestantizmusnak köszönheti születését. Számos katolikus közgazdász-szociológus viszont rávilágított, hogy a kapitalizmus csírái már sokkal korábban megjelentek, a reformáció előtti kereszténység idején. (Zamagni,2010 S.Gregg, 2003)

A kapitalista termelési mód az alapvetően keresztény vallást követő régióban, Európában alakult ki, (ortodoxok és katolikusok, protestánsok), majd a reformációt követően (a magát még ma is döntően kereszténynek valló) Amerikában fejlődött tovább, számos, jelentős részben protestáns felekezet formájában. Ázsiában a buddhizmus, a konfucianizmus, Közel-Keleten és Afrika nagy részén, valamint Ázsia jelentős országaiban az iszlám az uralkodó vallás.

Az újkori migrációs hullámoknak, valamint a XX.-XXI. századi migrációnak köszönhetően ma már az egyes országokban különféle vallásokat követő emberek csoportjait találjuk. Azt is jelzik a felmérések, hogy a vallásos elköteleződés az utóbbi időszakban világszerte – de különösen a fejlett országok csoportjában - kimutathatóan csökkent. Ennek okait külön elemzésben indokolt elemezni. A jelen tanulmányban leszűkítetten csak azzal a kérdéskörrel foglalkozunk, hogy a különböző világvallások milyen magatartásra ösztönöznek a *verseny és a kooperáció* tekintetében.

Megfogalmazhatjuk, hogy a *verseny* mindenképpen hozzá tartozik a kapitalizmus szelleméhez. Elméletileg ugyanis a verseny biztosítja, hogy azok jussanak hozzá a szűkös erőforrásokhoz, akik a leghatékonyabban tudják azt felhasználni. Mivel azonban a modern termelés a munkamegosztáson alapul, igen fontos az együttműködési képesség is. Hiszen különböző gazdasági szereplők egyre bonyolultabb hálózata vezet a végső termékekhez és szolgáltatásokhoz. Nem mindegy, milyen intenzív az együttműködésre való készség a piac résztvevőiben. Vizsgálendő tehát, hogy a gazdaság számára a verseny, vagy az együttműködés, az erre ható vallási ösztönzés jelent-e nagyobb hajtóerőt.

Történelmi visszatekintés

Az emberré válás a kőkorszakban indult meg. A kőkor embere nem volt olyan tökéletes, mint Rousseau vélte, de nem is volt az a korszak olyan sötét, mint ahogy Hobbes bemutatta. A vadászó-gyűjtögető ember az akkori gazdasági viszonyok közepette – modern kifejezéssel élve – a fogolydilemma szerint szocializálódott. Ennek lényege, hogy az együttműködés mindig kedvezőbb eredményekre vezet, mint a konfrontáció. Hiszen a közös vadászatokon ismétlődően bebizonyosodott, hogy a *kooperáció jó stratégia*, „ma nekem, holnap neked”... Az archeológusok azt is kimutatták, hogy a csere és a barterkereskedelem ösztöne az őskortól az emberi természet alapvető eleme.

A civilizáció kezdetei az ázsiai földművelő társadalmak kialakulásával jelentek meg. Ám a körülmények a letelepedett földművelő civilizációkban lassan megváltoztak. Azáltal, hogy a mezőgazdasági termékek piacát egyre inkább kiszélesítették, mind több kívülálló kapcsolódott be az ügyletekbe, így egyre több ún. „one-shot game”-nek, egyszeri, és nem ismétlődő játszmának lehettünk tanúi. (Depak Lal, Dunning, 2003). A földművelő társadalmakban nagy szerepe volt a közösségek együttműködésének. Csak az öntözéssel

lehetett a társadalom megélhetését biztosító termelést megvalósítani, s ez komoly közösségi beruházást, szervezést és odafigyelést igényelt. Azt a kereskedőt, aki üzletét a profit keresése céljából végzi, gyanúsak találták. A kereskedő tevékenysége megbonthatja a cserefolyamatok egyensúlyát.

Általában az olyan vallásokban való hit segít jobban, amelyekben - egy kutatás megfogalmazása szerint - „Nagy Istenek” léteznek. „Big Gods”. Vagyis olyan nagyhatalmú istenek, akik *számon kéri* az emberek tetteit, jutalmazza és bünteti a megfelelő, vagy éppen a helytelen magatartást. Tanulságos, hogy a túlvilági létben fontosabbnak tűnik a pokol, mint a mennyország. Vagyis az embereket a büntetéstől való félelem jobban visszatartja a helytelen, *amorális* magatartástól, mint az örök boldogság ígérete... Ezek az istenek imádatot követelnek.

Azok az istenek, akiket nem imádnak, akiknek nem hódolnak, azok valójában impotens istenek.

A mai korban az emberiség nagyobb része ilyen nagyhatalmú Istent feltételező, a közösségekre figyelemmel levő, tehát pro-szociális vallást követ.(Norenzajan,2015) E vallások közös jellemzője, hogy úgy vélik: érdemes bízni olyan emberekben, akik bíznak Istenben. A megfigyelés alatt tartott emberek - jó emberek...

Minden vallásnál igaz, hogy a tettek minden szónál ékebben beszélnek. A vallás inkább a helyzetekben van jelen, mint az egyes személyekben. Az emberek egyes csoportjai általában olyan vallási rendszereket építenek ki, amelyek segítik az egymás közti *kooperációt*. Ezáltal sikeresebbek lesznek a többiekénél, így - bizonyos értelemben - maguk a vallások is versenyeznek. (Norenzajan, 2015) Az ázsiai társadalmak közösségibb, kooperatívabb jellegűek, mint az inkább individualizmuson alapuló európai civilizáció és leágazásai a többi földrészen. (Természetesen, ez azért erős általánosítás. Vannak olyan keleti vallások, pl a buddhizmus -, amelyek ugyancsak individualista jellegűek.) A kooperációhoz az azt segítő *morális magatartásra van szükség*. A megfelelő morális alapelvek kialakulásához mindenképpen hozzájárul a vallásos világnézet. Ugyanakkor, általában az ázsiai nagy világvallások elfogadóbbak a társadalmi különbségek létét illetően, így a társadalom rétegződésével szemben is.

A keleti vallások, mindenekelőtt a konfucianizmus alapelve a társadalmi harmónia. A profit-motiváció e harmónia megbontását jelenti. Az ázsiai eredetű vallások, és a konfucianizmus

(és bizonyos értelemben a buddhizmus is) a morális alapelvek szigorú rögzítésével jelentősen hozzájárultak az emberek közötti kapcsolatok együttműködésre alkalmasabbá tételéhez. Igaz, a buddhizmus befelé forduló individualizmusával nem nagyon kedvezett a gazdaságban a kapitalizmus kifejlődésének. A hindu eszmevilágban pedig a kasztok léte kifejezetten korlátot jelent a kooperáció számára.

A monoteista vallásokban az Isten - fogalom egyértelműen egyfajta *Nagy Isten*. A világos morális parancsok, Isten jutalmazó és büntető szerepe segíti a gazdasági együttműködést. Bár az egyes vallásoknál ez különböző mértékű, azt mindenesetre leszögezhetjük, hogy a keresztény individualizmus- szemben a buddhista befelé forduló, passzív individualizmussal - jelentős mértékben előmozdítja a gazdasági növekedést elősegítő magatartásokat. Ez meg is látszik a gazdaságtörténet aggregált adatain. J. Maddison kutatásai ugyanis 2000 évre visszamenőleg megbecsülték az egy főre jutó GDP alakulását, ami tanúsítja állításunk igazát. (J.Maddison, 2001, 2003).Európa sokkal gyorsabban fejlődött, mint Ázsia. Más kérdés, hogy a nyugati gazdaságok 1820 után történő rendkívül felgyorsult növekedésének egyéb, a technológiában gyökerező okai is vannak. Ha Depak Lal (korábban idézett) hindu tudós szóhasználatát alkalmazzuk, a gazdasági növekedésnek vannak smith-i és prometheus-i összetevői. Az előbbi a munkamegosztásból fakadó hatékonyság-növekedést jelenti, ami szoros kapcsolatban áll a kooperativitásra való készséggel, az utóbbi pedig utal a fosszilis tüzelőanyagok bekapcsolására a technológiai folyamatokba. Ez az energia – bevitel (injekció) rendkívüli mértékben megnövelte a Nyugat technológiai fejlettségen alapuló előnyeit. Igaz, ehhez kellett az is, hogy a technológiai felfedezéseknek a gazdaságban való alkalmazásához meglegyen a megfelelő motiváció, a profit - érdekeltségen alapuló *versenyszellem*. A felfedezések egy része ugyanis Keleten már korábban megvolt, de nem vezették be a gazdaságba. Nem volt ehhez elegendő ösztönzés, az intenzív verseny hiánya miatt... A fosszilis energiahordozók által kínált lehetőségek kihasználása Európában óriási lendületet adott a nyugati gazdasági növekedésnek. Egyértelmű tehát, hogy a Nyugat nagyobb gazdasági eredményeinek *a piaci versenyszellemre épülő intézményi berendezkedés* a közvetlen magyarázata.

A gazdasági együttműködéshez azonban nagy szükség van a *szilárd erkölcsi alapokra*, hiszen az üzletek tranzakciós költségeit nagyon megnövelné, ha minden szerződés betartását csak jogi úton lehetne kikényszeríteni. Ezért jogos, ha a Nyugat eredményeit annak morális bázisát megadó zsidó-keresztény gyökereihez vezetjük vissza.

A történelmi visszatekintés megerősítette állításainkat. Vajon mi a helyzet napjainkban? A *Pew Research Center* 34 országra kiterjedő elemzése szerint (2020 júl. 20.) a megkérdezett emberek 45%-ának az volt a véleménye, hogy szükséges az Istenben való hit a megfelelő morál kialakulásához.. A fenti meggyőződés azonban inkább a kevésbé fejlett országokat jellemzi, míg a mai jóléti társadalmakban nem tekintik annyira szoros követelménynek az istenhitet a társadalmi morál létezéséhez. Ami Európát illeti, ott az ezt vallók aránya Nyugaton csak 22 %, míg Kelet-Európában (az ott vizsgált 6 országban) ez valamivel magasabb. De itt is csak 33%. Mindezzel együtt az emberek túlnyomó része (medián: 62%) itt is úgy véli, hogy Isten szerepe fontos az életében.(Függetlenül attól, hogy követi-e valamely vallás szabályait.) 1991 után Európa keleti felén pedig határozottan erősödött az ortodox kereszténység, ellentétben az általános csökkenő nyugati tendenciával.

Vizsgáljuk meg a továbbiakban részletesebben, hogyan viszonyulnak a különböző világvallások a *verseny és a kooperáció* témaköréhez!

Konfucionizmus és gazdaság

A konfucionizmus inkább filozófia, mint vallás. Sőt: inkább életviteli alapelvek összessége. Mivel nem alapoz a világot teremtő Istenre, morális rendszere valójában nem a Nagy Istenek (Big Gods) által történő számonkérésre épül. A tradíció, a hagyományok szerepe azonban rendkívüli erővel van jelen e vallásban. Konfucius azt tanította, hogy a létezés valójában *alapvető viszonyok összessége*, amelyek az egymástól való függés és kölcsönös kötelezettségek összességét jelentik. Nem annyira meditáció és imádságok, inkább az evilági fegyelmezetttség és szorgalmas munka jellemzi ezt a vallást. Takarékoság, szorgalom, önfegyelem. Az öt fontos kapcsolat: az uralkodó és az alattvalók, a szülők és az utódok, a férj és a feleség, a barátok közötti és a testvérek közötti kapcsolat. Az uralkodónak jóságosnak kell lennie, az alattvalóknak pedig lojálisnak az uralkodóhoz; az atyáknak szeretniük kell a fiaikat, s azoknak ragaszkodniuk kell szülőjükhöz. Az időseknek kedveseknek kell lenniük, s a fiataloknak meg tisztelettudóknak; a férjnek igazságosnak, s a feleségnek engedelmesnek; a barátoknak hűségnek, s egymást kölcsönösen segítőknek kell lenniük.

A konfucionizmust követők jól érzékelik, hogy különbség van a valóság tényei, és a közt, hogy milyennek *kellene lennie* a világnak. Ezt csak úgy lehet áthidalni, ha folyamatosan törekszünk arra, hogy jobbak legyünk. És éppen ez a konfucionizmus alapja.

Ami a kapitalizmust illeti, a tőkefelhalmozáshoz szükség van a mértékletességre, pontosabban, az ebből eredő takarékosagra. Különösen azokban a gazdaságokban, ahol még hatalmas kielégítetlen szükségletek vannak. Így az idézett erények segítik a gazdasági fejlődést és növekedést. A konfucionizmus nagy szerepet tulajdonít a tanulásnak, ami különösen felértékelődik a modern tudás-alapú gazdaságban. A mai konfucionizmus eszméi tehát - úgy tűnik - összhangban hozhatók a kapitalizmus szellemével. *Annak ellenére, hogy kevésbé a verseny, mint inkább az együttműködés, a kooperáció ennek a világszemléletnek a jellemző vonása.*

Napjaink társadalomtudományi kutatói vizsgálták, hogy van-e szerepe a konfucionizmusnak az ázsiai regionális együttműködésben. Segíti-e a kooperációt, az integrációt földünk e térségében? Hozzájárul-e vajon egyfajta ázsiai identitás kialakulásához? A válasz: igen. (K. A. Nawrot, 2020) Délkelet Ázsia több ország-csoportból áll. Jelentős azonban azoknak az államoknak a száma is, ahol az iszlám vallás az uralkodó. A Fülöp szigetek pedig döntően katolikus közösségekből áll.

Azt, hogy az ázsiai regionális kulturális közösség kialakulásában a konfucionizmusnak is szerepe lehet, 1990-ig nem is vették számításba. Az elmúlt harminc évben azonban egyre többen fedezik fel ezt a közös alapot. A távol-keleti országok nagy részében ugyanis valóban ez a vallási szemlélet él. A hivatalos kínai vezetés jelenleg pozitívan áll a modern konfucionizmushoz. Kedvezőnek látja a hatalom számára mind a munkamorál, mint a lojalitás tekintetében.

A világnézeten alapuló ázsiai együttműködés, kooperáció elsősorban a szorosan vett kapcsolatokra: mindenképp a családi összetartásra alapozódik. A külsőkkel való kapcsolatban is fontos azonban a személyesség. A konfuciánus alapokon nyugvó *kínai gazdaság* alapvonása a *guanxi*, a kooperáció egy formája. A *guanxi* a hallgatólagos kölcsönös kötelezettségvállalást, kölcsönösséget, bizalmat foglalja magába. Ezen alapul a hálózati kapcsolatok léte. Nyugati szemmel nézve ez *társadalmi tőke*, ami a keletiek sikerének egyik alapja. Ugyanakkor, nyugati szemmel könnyen össze lehet mosni a korrupcióval, nepotizmussal. Ezen jelenségek elleni védelmet csakis a *szigorú konfuciánus erkölcsök* jelenthetik, amelyek meggátolják a kölcsönös „ajándékok adásának” ilyenfajta eltorzulását.

A távol-keleti országokban lévő kínai közösségek egy ún. *bamboo - network* hálózatot hoztak létre. A *bamboo-network* a Délkelet- Ázsiába kivándorolt kínaiak üzleti hálózata. Többnyire a

nagy metropolisok övezeteiben találhatóak, mint Hong-Kong, Szingapúr, Kuala Lumpur. Általában közepes méretű családi vállalkozások láncolata, amely szorosan kötődik az anyaországhoz. A befogadó országok elitjéhez tartoznak ezek a vállalkozók. A kínai kereskedők már évszázadok óta éltek ezekben az országokban. A XXI. században ez az üzleti hálózat a legjelentősebb kínai magánvállalkozás Délkelet-Ázsiában. Mivel általában családi kézben vannak, nincs gond a lojalitással, és alacsonyak a rezsiköltségeik is. Mindez megkönnyíti a finanszírozásukat. Egyben fontosabbá teszi a jó kommunikációt és megfelelő kooperációt, hiszen a családi vagyon van benne kockára téve. Egyértelműen szerepe van működésükben a konfuciánus világszemléletnek. Napjainkban próbálkoznak e hálózatok a hagyományos értékeket a korszerű, nyugati menedzsment technikával és marketinggel is ötvözni, a versenyben való fennmaradás érdekében.

A buddhista nézetek

Sokan vitatják, hogy *buddhista közgazdaságtan* egyáltalán létezik-e. Valószínűleg azoknak van igazuk, akik szerint koherens buddhista közgazdaságtan, olyan formalizáltsággal, mint a mainstream, valóban *nem létezik*. De a buddhista tanoknak feltétlenül van normatív tartalma, amely azt vázolja, hogy *milyennek kellene lennie* a gazdaság szerveződésének. A buddhista közgazdaságtan alapvető elve, hogy minimalizálja a kockázatot és az agresszív versenyt a piacon. Gyakorlatilag kiiktatja a túlzó versengést. Természetesen, vita tárgya lehet, hogy mi minősül túlzónak. Hiszen elkerülhetetlen, hogy a versengés során legyenek nyertesek és vesztesek. Talán helyes oldalról közelítünk, ha azt nézzük, hogy társadalmi szinten mennyi veszteséget okoz a versenytársak bukása. Az emberi és anyagi erőforrások nagymértékű pazarlásával járó verseny ugyanis feltétlenül elkerülendő, már csak a természeti erőforrások védelme érdekében is. A fogyasztásra orientált nyugati ember számára első pillantásra meghökkentőnek tűnnek a vágyak önkéntes korlátozása, a mértékletességre történő közgazdasági buzdítás. Annál is inkább, mivel a keynesi szemléletváltás után úgy tűnt, hogy a fogyasztás korlátozása, a túlzott mértékletesség nem kívánatos, mert csökkenti a munkaalkalom-teremtés lehetőségét a társadalom számára... Nem igaz azonban akkor, amikor a rengeteg mesterségesen keltett és fölösleges fogyasztásra ösztönző reklám korában élünk, amely túlfogyasztáshoz, a természeti kincsek esztelen pazarlásához, a környezet szennyezéséhez vezet. Miközben emberek százmilliói világszerte nyomorognak.. E magatartás oka a rövid távú profit-motiváció túlzott előtérbe kerülése. Különösen nem igaz, hogy a mértéktelen fogyasztás növeli a jólét-érzést. Számtalan nemzetközi felmérés mutat rá,

hogy sok kevésbé fejlett ország boldogság-indexe nagyobb, mint számos nagyon magas 1 főre jutó GDP-vel rendelkező ország lakosságáé.

A fogyasztást úgy is lehet növelni, hogy bővítjük a *fizetőképes kereslettel* rendelkezők körét, példának okáért a fejlődő országokban. Ezért találkozunk a buddhista gondolatokat felkaroló közgazdászoknál: J. C. Kumarappánál, E.F. Schumachernél *az adekvát technológia* fogalmával. (Botos, 2019). Ez azt jelenti, hogy ahol bővében van a munkaerő, ott nem célszerű munkaerőt megtakarító, automatizáló technológiákat alkalmazni.

Végső soron tehát megfontolandók a buddhista közgazdaságtan – vagy inkább filozófia- elsősre meghökkenítő alapelvei: légy mértékletes, törekedj az összes érző lény szenvedéseinek csökkentésére, a vágyak leegyszerűsítésére, az erőszakmentességre, a másokkal való nagylelkűségre.

A buddhizmus által (is) képviselt etikai normák „haszna” azonban *lefordítható* a mainstream nyelvére is: „Az etika terjedése és erősödése a gazdasági életben azért fontos, mert *az etikus gazdasági cselekvés csökkenti a gazdaság működésének társadalmi költségeit*. Az etikusan cselekvő gazdasági szereplők ugyanis figyelemmel vannak az etikai normákra, és tekintetbe veszik a cselekvéseikben érintettek érdekeit és értékelvárásait is.” .” (Zsolnai 2001, 82. oldal.) (Kiemelés tőlem, BK.) Az, hogy másokra figyelünk, a *kooperáció elvének előtérbe kerülését jelenti*.

A világhálón érdekes és figyelemre méltó gyakorlati törekvésekről olvashattunk, a kifejezetten buddhista vallási elveket követő indiai állam, Nepal gazdaságpolitikájáról. (K. Shrestha, 2018). Itt a buddhista elveket megpróbálják *szövetkezetek létrehozásával* érvényre juttatni. Elsősorban a mezőgazdaságban, valamint a turizmust szolgáló meditációs központok hálózatának létrehozásával. Vagyis a buddhista elvek mentén kooperatív magatartással elősegíteni a társadalom boldogulását, harmonikus fejlődését.

Japánban a buddhizmus keveredik a sajátos „nemzeti vallásukkal”, a *sintoval*.

Ez az ősi vallás, a sinto egyike a világ különleges, rendhagyó vallási képződményeinek: nincs körvonalazott tanítása és erkölcsi parancsrendszere, hanem csupán mitológiája, kultikus és szokásrendszere. Az ősi Japán hitvilágának alapja mitológiává bővülő természetkultusz volt, amely idegen kulturális hatások, a konfucianizmus és a buddhizmus megjelenése után az i. sz. 5. sz.-től kapta az „Istenek útja” (Sinto) nevet. A buddhizmus elterjedését követően a sinto vallás maga is átalakult. Isteneit buddhista istenek megtestesülésének minősítették, s a két vallás hit- és szokásvilága szorosan összefonódott. 1867-től 1947-ig a Sinto Japán hivatalos államvallássá vált, ez azonban lényegében állami ceremóniának számító császárkultuszt jelentette. A II világháború után az állam és vallás szétválasztásra került. A japánok nagy

többsége azonban azóta is gyakorolja a sinto vallás szokásait. Párhuzamosan a buddhista szentélyeket is látogatja, és tartja magát a buddhizmus vallási és kultikus előírásaihoz, erkölcsi hagyományaihoz és mitikus tradíciójához is.

A köztudatban az a kép él, hogy Japánban erős a társadalmi összetartás, a kooperáció. Ez a buddhista alapelvekkel valóban összhangban van, hiszen, amint láttuk, fontos eleme a tolerancia, és a másik fél szempontjainak figyelembe vétele. Az elvek azonban a gyakorlatban nem teljesen érvényesülnek. Az elemzések arról is számot adnak, hogy nagyon erős a verseny jelenléte, mind a hazai, mind a nemzetközi piacokon.

A II világháború utáni vereség erősen megingatta a japánok önértékelését. Meglehet, hogy éppen az elbizonytalanodás miatt ragaszkodnak erősebben a japánok a nyugati technika és szervezés átvétele mellett is a hagyományaikhoz. Az amerikai megszállás számos intézményi változtatásra készítette az országot. Az oktatási rendszerükben is nyugatosodásra, módosításra került sor.

Az iskolának általában két fő feladata van: felkészíteni a fiatalokat a társas együttlétre és támogatni személyiségük fejlődését, kibontakozását. Az iskolai szocializáció a társadalmi változások fontos eleme. A versenyre nevelés ugyan hivatalosan nem célja a japán iskoláknak, így a japán tanárok többsége nem szereti a versenyt erősítő teszteket. Inkább a sportban, abban is lehetőleg a csoportosan végzett gyakorlatokban támogatják a versenyszellemet. Ily módon kombinálva van a csoporton belüli kooperáció a csoportok közötti versennyel. A magánéletben azonban a szülők mégis versenyre ösztönzik gyermekeiket, aminek olykor szomorú következményei vannak.(A megfelelésre képtelen gyermekeknél: depresszió, öngyilkosság.) Talán lehet ennek valamelyes köze a japán emberek valláshoz való hozzáállásának is. Viszonylag friss felmérések ugyanis azt mutatják, hogy japán emberek nagy része nem mutat széles körben erős hitet, de egyben nem túl magas a kifejezetten elutasítók, az ateisták aránya sem. Ez általában jellemzi a japán felméréseket: az emberek nem szívesen nyilvánítanak sarkos, szélsőséges véleményeket Az emberek legnagyobb része (32%) inkább közömbös ebben a kérdésben is. Feltételezhető, hogy mivel világjelenség a vallásosság csökkenése a fejlett országokban, ez Japán esetében erősödött a közelmúltban. Így a buddhizmus-sintoizmus kooperációra buzdító hatásával szemben a modern liberális piacgazdaság versenyszelleme nyer teret.

Monoteista vallások: a zsidó nézetek a versenyről és kooperációról.

A zsidó Isten - fogalommal egy valóban Big God lépett be a történelembe. Ábrahám, Izák és Jákob Istene, Mózes Istene a Sinai hegyen, nagyhatalmú Isten. Kizárólagosságot követel, keményen büntet, de jutalmaz is. Az Ószövetség teljes szövege tanúsítja ezt.

Maga a zsidó hitvilág a Szentírás alapján. Azon túl, a Talmuddal (a szóbeli hagyományokat is magában foglaló szövegekkel, Mishna, Gemma) és a zsidó törvények magyarázatát adó Haláchával együtt alkotja a zsidó Tant.

Az Ószövetség tele van a gazdaságra vonatkozó utalásokkal. A gazdasági versenybe való részvételt a Biblia lehetségesnek, helyes cselekedetnek tekinti. A Példabeszédek jó gazdasszonya (a Példabeszédek 31. rész számtalan bekezdésében) folyamatos dicséretet kap a tevékenységéért. Nemcsak nagylelkű a szűkséget szenvedőkkel szemben, de eszes és ügyes a vásárlásban és eladásban, tevékenysége jövedelmező, háztartása gyarapszik, társadalmi státusa emelkedik. Azzal, amit elad, hozzájárul a közösség jólétéhez. Vagyis, az üzleti tevékenység az Ószövetség szerint elismerést érdemel.

Maimonides, a jeles zsidó teoretikus szerint a vallásos ember három részre osztja a korlátozottan rendelkezésre álló idejét: egy részt a Tóra tanulmányozására fordít, egy másikat a megélhetése biztosítását szolgáló tevékenységre, a harmadik szolgál a pihenésre. Úgy véli, hogy a földművelés nagyon igénybe veszi az ember energiáit, így kevesebb ideje van vallásos elmélyedésre. Ezért tanácsolja, hogy a zsidó emberek foglalkozzanak kereskedelemmel és pénzügyekkel, mert ezek mellett több szabad idejük marad vallásos irodalom tanulmányozására.

A zsidó tanítás szerint minden vagyon Istentől származik. A gazdasági tevékenységben becsületesnek lenni nemcsak ajánlott, de kötelező. Nem a latin „caveat emptor” szabály érvényes az üzleti életben, azaz, hogy „a vevőé a kockázat”, hanem az eladó köteles kifogástalan árut szállítani. Ugyancsak kiemelten kötelező az idegenek, özvegyek, árvák támogatása. Jonathan Sachs londoni főrabbi tanulmánya szerint (Dunning, 2003) a zsidó kifejezés: Tzeddakah a kötelező jótékonykodást jelenti, ami nem az egyén szándékától függő, (caritas), hanem törvényben előírt szabály, (jus). Szegényeknek, akiknek semmijük nincs, joguk van a tanítás szerint a tehetősek vagyona egy részére

További fontos szabály, hogy kamat felszámítása egymás között tilos. Ugyanakkor, az adósoknak meg kell fizetniük a tartozásaikat. Adott esetben, vagyonuk terhére is. Bár ugyanakkor nem szabad elvenni tőlük a minimális megélhetéséhez szükséges eszközöket.

A versenyhez a zsidó vallási jog önkorlátozó módon áll hozzá. Érdekes példát hoz Meir Tamari (Tamari, 1997), mely szerint a tehetősebb rabbinikus zsidó kereskedők nagy ünnep előtt néhány órával korábban bezárták boltjaikat, hogy kevésbé „versenyképes” társaik is lehetőséghez jussanak, és üzletet köthessenek...

Az árakat illetően a talmudi tanítás azt mondja, hogy nem szabad eltérni a *normál* ártól és profittól (bármilyen legyen is az). Nem támogatja az értékesítési láncokat, sőt, azok lerövidítését javasolja. Semmiképpen nem engedi meg a felhalmozást és spekulációt az alapvető élelmiszerekből, mint olaj, bor, gyümölcs és zöldség.

A bölcsek szerint az *eladók versengése* a vevők s így a köz javát szolgálja. Számos rabbinikus írás utal arra - Meir Tamari szerint -, hogy meg kell akadályozni a monopóliumok képződését. Ugyanakkor, az alapvetően szabad kereskedelmet támogató nézetek mellett a szabad piac rövidtávú kedvezőtlen hatásai miatt bizonyos korlátozásokat mégis megengedettnek tartanak. Például, olyan közösségi cselekedetek (pl. szomszédok intézkedései) ellen jogosnak tartja a zsidó vallási jog a védelmet, amelyek valakinek fizikai, ökológiai szempontból az érdekeit sértnék. Azt azonban nem tiltja, hogy bolt - bolt hátán nyíljon meg, (mint a mai bazársorokon,) holott nyilván a már ott lévők érdekeit ez sérti. Esetleg abban az esetben tartják a rabbik jogosnak a védelmet, ha igen komoly beruházást igénylő tevékenységről van szó.

Szabad mozgást tartanak indokoltnak a vállalkozók számára, ha tisztességgel megfizetik a helyi adókat. (Adózni egyébként nem kellett a vándor-tanítóknak, és mellettük –ez érdekesség-, az ékszer-kereskedőknek, „hogy Izrael leányai ne szűkölködjének ékszerekben és szépművészeti szerekben”...) Érdekvédelmi szervezetek létrehozását ugyancsak lehetségesnek tartották a rabbik, ha az ágazat összes szereplője egyetért vele. Az egyeztetésben egy hozzáértő rabbinak kell betöltenie a közvetítő szerepét. A középkorban viszont már nem támogatták annyira a szabad vándorlást, mert félték az egyes közösségekben élő zsidók, nehogy az oda jövők miatt a befogadó többségi közeggel a versengés következtében esetleg konfliktusba kerüljenek.

Összességében mindenesetre elmondhatjuk, hogy bár nincs a zsidó vallási szabályokban koherens gazdasági tanítás arról, hogy végül is hogyan kell az üzleti életet bonyolítani, megállapítható, hogy a vallási elvek szerinti magatartás messzemenően összeegyeztethető a modern jóléti államok piacgazdaságával, a versennyel és a kooperációval.

Islám az üzletről, versenyről, együttműködésről.

A Korán viszonylag bőséges utalást tartalmaz a gazdasági élet bonyolításához. Sőt, vannak olyan vélemények, melyek szerint az iszlám tanítás rendkívül különleges, mivel szinte elválaszthatatlanul egybeolvasztja a *szabadság, az igazságosság és a szolidaritás* fogalmait. Khursid Ahmad szerint emiatt nehéz is összehasonlítani az iszlám gazdaság - etikáját más etikai nézetrendszerekkel. (Dunning, 2003)

Mindenekelőtt leszögezendő, hogy az iszlám nem utasítja el az üzleti tevékenységből eredő profitot, sőt, ösztönöz rá. Ugyanakkor nagyon fontosnak tartja, hogy *milyen módon szerzik*, és mire használják azt. Csak az etikus szerzési módokat tartja elfogadhatónak. Etikai szempontból különleges fontosságot tulajdonít minden termelő munkának, és a vagyon igazságos elosztásának. A kereskedést hivatásnak tartja, s az üzleti életben, a gazdaságban alapvetőnek tartja a szabadságot és az igazságosságot. Kifejezetten kiemeli, hogy a gazdasági tevékenység - szolgálat, melynek során szelídséget kell tanúsítani, és mindenkor Allah színe előtt kell érezni magukat az üzleti élet szereplőinek. Mindig kölcsönösen meg kell egyezni az üzleti élet aktusaiban. Ez a *kooperáció létét* feltételezi.

Az iszlám kiemeli, hogy *versenyre a piacon szükség van*. Olykor azonban ellenmondásos megfogalmazásokat is lehet olvasni az iszlám etikáról szóló szakirodalomban: pl. azt, hogy az iszlám „bünteti” a versenyt. Ezen azonban a kifejezetten durva versengést értik, a másik kizorítását, nemtelen eszközökkel. Hiszen ez ellentétes lenne az általuk vallott filozófiai állásponttal, az *ihsan* elvével. Az *ihsan* jelentése az, hogy az üzleti kapcsolatoknak személyes alapokon kell nyugodniuk, amelyeknek a pillanatnyi önző érdekek érvényesítése helyett kölcsönösen előnyösek kell lenniük a felek számára, fair és egyenlő eljárást biztosítva minden résztvevőnek. Úgy kell az üzletet lebonyolítani, hogy annak során ne okozzunk kárt a másik félnek, sem a közösség egészének. Sőt, kifejezetten fontosnak tartja az iszlám a *versenyt*. Az egész föld a verseny terepe, nincs itt korlátozás, kivéve bizonyos vallás által tiltott javak forgalmazását illetően. (Alkohol, disznóhús, szerencsejáték.)

Kiemeli a vallás az elszámoltathatóságot, a transzparenciát. Egyszer egy jeles iszlám tanítónak, Umarnak, egy összejöveten a nyilvánosság előtt feltette valaki a kérdést, hogy hogyan tett szert arra az órára, amit hordott. Umar kimerítően válaszolt neki. Többen méltatlankodtak, a kérdést nem odaillőnek vélvén. A tanító azonban kijelentette, joga van hozzá a kérdezőnek, hogy megbizonyosodjon a vagyontárgy szerzésének módjáról, mert éppen *a szerzés tisztességes módja* az, amit a Korán fontosnak tart.

Az iszlám tanítás tehát kifejezetten támogatja a kereskedelmet, benne a *versenyt* is. Ezzel szemben *szigorúan tiltja az uzsorát*. (Ryba). Valójában a kamatszedés minden formáját

uzsorának tekinti. Ismeretes, és az iszlám bankolásban jól megragadható, hogy ezt a kérdést miképpen kezeli (adott esetben kerül meg) az iszlám gazdasági élet. Kamatot ugyan nem számolnak fel, mert az iszlám elveinek csak az olyan eredménymegosztás felel meg, mely szerint a bank nyereséget csak a hitelfelvevő vállalkozás által megtermelt nyereségből realizálhat. Az iszlám bankrendszerben a bank és a vállalkozók – a különböző ügyletek során eltérő mértékben – közösen vállalnak kockázatot. Az iszlám bankok működése a befektetési alapok tevékenységéhez hasonlítható.

Milyen típusú üzleteket végezhet az Iszlám bank?

Mudaraba

Ebben az ügyletben az iszlám bank biztosítja a szükséges tőke teljes finanszírozását a projekt során, míg a vállalkozó a munkáját és a szakértelmét adja. Az eredmény, nyereség a bank és a vállalkozó között oszlik meg egy előre meghatározott arányban. A pénzügyi veszteséget kizárólag a bank viseli, de csak a biztosított tőke erejéig van felelőssége, illetve az ügylet lezárulásáig az eszköz, projekt kizárólagos tulajdonosa a bank. A vállalkozó felelőssége korlátozott, ő csak az idejét és energiáját teszi kockára. Ha azonban a vállalkozó gondatlansága vagy hűtlen kezelése okozza a veszteséget, és ezt bizonyítani is lehet, akkor a teljes felelősséget neki kell viselnie.(Sipiczki,2015)

Musharaka

Ennél a típusnál az ügylet finanszírozása során nem a bank az egyedüli hitelnyújtó, hanem a vállalkozás biztosítja a befektetéshez szükséges tőke egy részét. Ugyanakkor a bank és a hitelfelvevő együttesen – a nyújtott tőkék arányában – vesz részt a menedzsmentben. Itt tehát mind a finanszírozás, mind az irányítás a bank és a vállalkozás közös tevékenysége. A mudaraba ügylettel szemben itt nemcsak a profitot osztják meg, hanem a nyereség és veszteség megosztása szigorúan a hozzájárulások arányában történik, tehát a veszteséget itt nem csak a bank viseli. Ez a módszer általában a hosszú távú beruházások finanszírozására szolgál. (Varga József, 2017) Létezik lízing és letétkezelés is. Természetesen, tilos olyan üzletek finanszírozása, amelyeket a Korán elveivel ellentétesek. Nem lehet nem látni e tevékenységek esetében a kooperáció elemének a fontosságát is.

2009-ben 300 bank és 250 közös alap(mutual fund) működött a világban, az iszlám elvekkel összhangban. A sharia-nak megfelelő eszközök a világ állományának mintegy 1 százalékát

teszik ki. Igaz, vannak az irodalomban bíráló megjegyzések, melyek szerint e bankok is keresik a lehetőséget a szigorú szabályok kikerülésére...

Ha ezek a példák az üzleti életben elsősorban a tisztességes *verseny* támogatását jelentik az iszlám gazdasági gondolkodásban, akkor a *zakat* fizetése meg kifejezetten a kooperáció, a társadalmi együttműködés jele.

Hasonlóan, mint a zsidó tanításban a *tzeddakah*, a kötelező jótékonyosság, a zakat is a szegények támogatására szolgáló, *kötelező adó* az iszlámban.. Bizonyos feltételeket figyelembe véve, az egyénnek a vagyona 2,5%-át kell a zakat-ra fordítania. Valójában ezt nem annyira a kooperáció, mint inkább a társadalmi szolidaritás formájaként értékelhetjük.

Az iszlám tanítása szerint a jótékonykodás közvetlenül az imádságot követi a vallási előírások sorában. „*Végezzétek el az imádkozást és adjátok meg a zakátot. Ami jót (a földi életben) megelőlegeztek magatoknak, azt megtaláljátok majd Allahnál. Allah szemmel tartja azt, amit cselekszetek.*” (Korán 2:110). Itt valóban egy „Big God” jelenlétét érzékelik a hívők. Ez bizonyos értelemben önkéntes norma-követésre, s együttműködésre ösztönöz.

Keresztény gazdasági tanítás

A keresztény gazdaságetika egyik alapvető kérdése a munkához való hozzáállás. Már az Újszövetség írásából is levezethető, hogy *a munka* szükséges, hiszen Szent Pál is hangsúlyozza, hogy a keze munkájából él meg, s ezt tanácsolja a híveknek is. A bencés „*ora et labora*” elv, Szent Ferenc munkálkodásra ösztönző tanítása és szabályozása, mind-mind a munka értékét emeli ki.

A munkát elsősorban a megélhetés forrását jelentő, fáradságos tevékenységként értékelték századokon át. A korábbi kereszténységben –így a későbbi katolicizmusban is- hivatásnak csak a papi, szerzetesi életformát tekintették. Annál is inkább, mert a világi élet szempontjából olyan fontos egészségügy, oktatás, kutatás fő gyakorlói is a papok és a szerzetesek voltak. Ma, ha hivatásról beszélünk világi értelemben, elsősorban ezekre a tevékenységekre gondolunk.

A protestantizmus sajátossága volt, hogy mindenfajta emberi tevékenységet a *hivatás* rangjára emelt.(Birkás, 2015) Bár a minden munka megbecsülésre érdemes voltát korábbi keresztény személyiségek is hangsúlyozták. A hivatásrendi megközelítés azonban különösen Kálvinnál értékelődik fel. Luther tett némi különbséget, pl. „természetesebb” foglalatosságnak találta a kereskedelemnél a földművelést. (Ha visszaidézzük Majmonidesz tanítását a vallásos zsidó célszerű munkájáról, emlékezhetünk arra, hogy ő viszont a kereskedelmet tartotta előbbre

valónak, azzal az indoklással, hogy abból könnyebben meg lehet élni, és „több idő marad a Tóra tanulmányozására...” Kálvin viszont kifejtette, hogy minden emberi tevékenység fontos.

Nem zárta ki az ennek révén elérhető vagyon-szerzést. Kiemelte azonban, hogy csak a tisztességes munkával történő meggazdagodás elfogadható. Vagyis a jövedelemszerzés *módját*, annak erkölcsösségét tartotta alapvetőnek. (Hasonlatos gondolatokat olvashattunk a korábbiakban –a kereskedelmet ugyancsak erősen támogató- iszlám tanításában is.)

Ha megnézzük az európai országok és az USA gazdasági eredményességét, és az egyes országokban uralkodó vallásfelekezeteket, láthatjuk, hogy az egy főre jutó GDP alapján vizsgálódva, a protestáns többségű országokban a legmagasabb a mutató. Az alapvetően katolikus hagyományokat követőknél kissé alacsonyabb, és a hagyományosan az ortodox egyházhoz tartozó népeiséggel bíró országokban a legalacsonyabb ez az érték. Egy ilyen nagyvonalú megközelítés azt látszik sugallni, amit Max Weber a protestáns etikával kapcsolatban állított, nevezetesen, hogy a protestáns vallás a kapitalizmusnak leginkább megfelelő világnézet alap, a kapitalizmus „szülője”.

Röviden ki kell térnünk arra, hogy mi volt a tőkés fejlődéshez oly nagymértékben hozzájáruló *hitel*, és ahhoz kapcsolódva a *kamat* kérdésében a keresztény vallás, majd az egyes felekezetek véleménye.

Amint láttuk, a keleti vallásoknál segített az egymás felé megnyilvánuló bizalom, hogy rokonoknak, barátoknak kamatmentes hiteleket adtak. A zsidó vallás tiltotta a kamatot a hitsorsosoknak adott kölcsönök esetében; (bár azt nem, ha más felekezetűeknek – idegeneknek - adtak) . Az iszlám is tiltja a kamatot. Eredetileg a keresztény vallás is kamatellenes volt.

Vitathatatlan, hogy ebben jelentős változást hozott a protestáns gondolkodás. Aquinói Szent Tamás még a kamatot gyakorlatilag az uzsorával azonosítja. Tamás azt mondja, a pénz kölcsönadása valójában azt jelenti, hogy az *időt adjuk kölcsön*: de az idő Istené. Nem adhatjuk el - azaz, cserébe, a kamatért - azt, *ami nem a miénk...*

Luther és Kálvin - különösen az utóbbi - a kamatot bizonyos esetben és mértékig elfogadhatónak tartotta. Luther elsősorban a kieső jövedelem illetve felmerülő költségek fedezésére gondol, ami azért merül fel, mert pénzünket másnak adjuk kölcsön. Kálvin tovább megy: a vállalkozás hasznából való részesedésként fogadja el. Az árutermelő piacgazdaság kibontakozásakor a finanszírozás a megtermelendő új érték létrejöttéhez járul hozzá. Ezért gondolta a kálvinizmus, hogy ilyen esetben jogos lehet a kamat.

Miért különösen fontos ez a kérdés a *kooperáció és a verseny* kérdéskörében? Azért, mert a hitel nagymértékben kibővíti a *gazdasági verseny lehetőségét*. Sok esetben a hitelhez jutás feltétele egy vállalkozás versenyképességnek. A termeléshez szükséges kooperáció megszervezésének igen fontos feltétele a finanszírozás biztonsága. A részvénytársasági forma a kisbefektetések összegyűjtésével és a kockázat korlátozásával a (tőke erejéig), bankszektor kiépítésével a kisbetétek többé-kevésbé biztonságos összegyűjtésével (s a banki pénzteremtés segítségével) tette megfinanszírozhatóvá a nagy tőkeigényű beruházásokat.

Hogy ez működjék, a társadalom tagjai közötti, és az intézmények (bankok) iránti bizalomra volt szükség. Balgaság lenne az állítani, hogy nem voltak ezen időszakban válságok, csalások, visszaélések. A történelem beszámol a kisebb- nagyobb csődhullámokról. Mégis, a rendszer egésze az államilag szabályozott keretek között működő intézményeken keresztül, a *verseny és a kooperáció* keverékeként működött.

A gazdasági valóság azonban egyre jobban elszakadt a keresztény gazdaságetika elveitől, s mind jobban a verseny mindenhatóságát tette mércévé. A Katolikus Egyház - némi késsedelemmel -, a XIX. század végén reagált a kapitalizmus kihívásaira. A *Rerum Novarum* pápai enciklikában hangsúlyozta a munka elsődlegességét, a magántulajdon szükségességét, de egyben a tulajdonos felelősségét is, a méltányos bérek fizetéséért. A nagy gazdasági világválság aztán megmutatta, hogy a piac *nem éppen* ezen erkölcsi elvek mentén fejlődött. „A fejlett országok a *vallás létráján* magasra jutottak, majd elrúgták a lábuk alól a létrát”....A *Quadragesimo Anno* enciklika már az 1929-33-as nagy válság idején fogalmazódott meg, és tükrözte a világgazdaság változásait. A pápa ebben megmutatta a kapitalizmus negatív oldalát, különösen a nemzetközi pénzpiacok túlzó hatalmát. A kis vállalkozások nem jutnak tőkéhez, s kiszorítják őket a nagyvállalatok. A munkásoknak össze kell fogniuk érdekeik képviselőit. (Ne feledjük: a XX század elején még jogi eljárás alá vonták az USA-ban a szakszervezeteket, hogy megsértik a trösztellenes törvényt!) Szükség van arra, hogy az állam beavatkozzék a gazdaságba, de csak ott, ahol a z alacsonyabb szint nem hatékony. A szubszidiaritás kell, legyen a gazdaság és a társadalom-szerveződés alapja. Mind a fundamentalista kapitalizmus, mind a diktatórikus kommunista állam veszélyt jelent az egyén szabadságára és méltóságára, ami az Egyház társadalmi tanításának alapja. Általában nagyobb szolidaritásra van szükség a társadalomban és a gazdaságban.

Még hangsúlyosabban jelentkezik ez a gondolatmenet XXIII János pápa enciklikáiban (*Mater et Magistra*, *Pacem in Terris*). Idézzünk a MM-ból:

„...úgy a liberalizmus által hirdetett korlátlan verseny, mint a marxista szellemű osztályharc merőben idegen a keresztény tanítástól és magától az emberi természettől egyaránt. Nos, hát ezek azok az alapok, Tisztelendő Testvérek, amelyekre föl lehet építeni a gazdaság és a társadalom valódi rendjét.” (MM 23-24) Egyidejűleg hangsúlyozza az enciklika *a világméretű együttműködés* fontosságát. Nemcsak az egyes országok belső piacán, de világméreteken a szolidaritáson alapuló nagyobb együttműködésre van szükség, különösen a felzárkózó, fejlődő országokkal.

A VI. Pál által kiadott *Populorum Progressio* egyértelműen világméretűvé tágította ki a gazdasági – társadalmi kérdések szemléletét. (XVI. Benedek Pápa ezt az enciklikát korunk *Rerum Novarum*ának nevezte.) II. János Pál pápa pedig a *Centesimus Annus* enciklikájában rámutatott a fundamentalista kapitalizmus veszélyeire, a politikailag egypólusúvá vált világban.

XVI. Benedek pápa a XXI. században a *Caritas in Veritate* enciklikájában arra hívja fel a figyelmet, hogy a globalizációban a piac maga alá gyűri még az államot is. Így, ha nem építik be az óriás multi cégek a szociális felelősségvállalást is üzletpolitikájukba, a farkastörvényű kapitalizmus óriási társadalmi feszültségekhez vezet. A 2008-as nagy pénzügyi válság megmutatta, hogy a hitelpénz segítségével működő világgazdaságban a pénzügyi intézmények nem a reálgazdaságot, hanem a spekulációt finanszírozzák.

A Covid- válság 2020-ban ugyancsak rávilágított, hogy a szélsőséges verseny és hatékonyságra törekvés az egészségügyi vállalkozásoknál a szükséges tartalék-kapacitások rovására ment. Így sem az állami, sem a magánszféra nem rendelkezett elegendő eszközzel és emberi erőforrással a válság megelőzésére és gyors leküzdésére. Más szóval, az állam szerepét minimalizálni kívánó elméletek kudarcot vallottak. Megfelelő kooperáció az állami és magánszféra között, és nagyobb társadalmi szolidaritás országon belül és az országok között elengedhetetlen a fenntartható fejlődéshez.

XVI. Benedek figyelmeztetése, hogy az emberi faj egy család, és a *testvéri kölcsönösségnek* (fraternal reciprocity) kell jellemeznie a személyek együttműködését az emberiség fejlődése érdekében, további hangsúlyt kapott Ferenc pápa *Tutti Fratelli* enciklicájában.

A közelmúlt pápai enciklikáikban kiemelten figyelmeztetnek egy gazdasági szempontból is nagy jelentőségű tényre: a *természet értékeinek védelmére*. (Laudato Si). A földet Istentől azért kaptuk, hogy „gondozzuk és őrizzük.” (Gen2:15) A verseny nem valósulhat meg a természet „számlájára”. Nem hanyagolhatjuk el a következő generációk érdekeit, azaz,

generációk közötti szolidaritásra van szükség. Ennek ökológiai, jogi, gazdasági, politikai és kulturális oldalai is vannak.

Azaz, a katolikus egyház társadalmi tanítása a gazdasági élet változásait követve folyamatosan iránymutatást ad a piaci *verseny* és a társadalmi szolidaritás, a *kooperáció* értékelésében. A *verseny* napjainkra világméretű lett. Abszolutizálása azonban halálos veszély. Ferenc pápa így fogalmaz: „Ez a gazdaság öl”. A *kooperáció*, az együttműködés világméreteken való erősítése *nélkül* valóban *igazzá válhatnak szavai*.

Felhasznált irodalom:

T. Abeng: Business Ethics in Islamic Context: Perspectives of a Muslim Business Leader Business Ethics Quarterly [Vol. 7, No. 3 \(Jul., 1997\)](#), pp. 47-54 Published By: Cambridge University Press

A. J. Ali : Islamic ethics and marketing. In : Ö.Sandıkcı, G. Riceed.: Handbook of Islamic Marketing. Edward Elgar , UK, US ,2011

A.J. Ali: Business Ethics in Islam. Edward Elgar, UK-US , 2014

K. Botos: A közjó apostolai.(Apostles of public good) Kairosz, Budapest, 2019.

K. Botos: Economic teaching of world religions In : Bouckaert -Zsolnaet: Spirituality as public good. Publ.Garant, Belgium, Nederland ,2007

J.H. Dunning ed.: Making Globalization Good Oxford University Press, 2003

A. Nawrot: Does Confucianism promote cooperation and integration in East Asia? Int. Commun. Chin. Cult (2020) 7(1):1–30 <https://doi.org/10.1007/s40636-020-00173-2>

S. Gregg: On ordered liberty. Lexington Books, US 2003

K. Shrestha, (Lumbini Buddhists University): Cooperatives and agriculture in buddhism Research Nepal Journal of Development Studies Vol 1. no. 2. 2018

DOI: <https://doi.org/10.3126/rnjds.v1i2.22434>

J. Maddison: The World Economy in Historical Perspective, OECD, 2001 továbbá: The World Economy: Historical Statistics, 2003.)

A. Norenzajan: Big Gods: How Religion Transformed Cooperation and Conflict –, 2015 Princeton University Press, 2015

V. Payutto,. (1992): *Buddhists Economics A Middle Way for the Market Place*. Bangkok:
(Translated by Dhammavijaya and Bruce Evans).

Meir Tamari :The Challenge of Wealth: "Jewish Business Ethics" *Business Ethics Quarterly*
Vol. 7, No. 2, *Western Religious Approaches to Business Ethics* (Mar., 1997), pp. 45-56 (12
pages)Published By: Cambridge University Press DOI: 10.2307/3857297
<https://www.jstor.com/stable/3857297>

David W. Shwalb et al.:Competitive and Cooperative Attitudes: A Longitudinal Survey of
Japanese Adolescents *Journal of Early Adolescence*, Vol. 15, No. 1, 1995 Sage Publications,
Incl.

Sipiczki, Zoltán(2015): Analysis of islamic financing methods. In: *Abstracts of the 5th Inter-
national Conference of Economic Sciences*. Ed. Katalin Szendrő, Viktória Sente, Róbert
Barna, Kaposvár, Faculty of Economic Science, 81.

Varga József :Az iszlám bankrendszer működése *Polgári Szemle*, 13. évf. 1–3. szám, 2017,
295–306., DOI: [10.24307/psz.2017.0925](https://doi.org/10.24307/psz.2017.0925)

L. Zsolnai (szerk.):*Boldogság és gazdaság - A buddhista közgazdaságtan eszméi*. Typotex
Kiadó, 2010

L. Zsolnai: *Ökológia gazdaság, etika* . Helikon Kiadó, 2001

L. Zingales et al.(L Guiso, P Sapienza): People's opium? Religion and economic
attitudes. *Journal of Monetary Economics* 50 (2003) 225–282

S. Zamagni : *Catholic social thought, civil economy and the spirit of capitalism*
ordosocialis.de › pdf › Zamagni › CAT... DOI: 10.1093/acprof:oso/9780199739813.003.0004
In:*The True Wealth of Nations* Oxford University Press, 2010

(Még publikálatlan anyag, a tervek szerint angolul jövőre jelenik meg Oxfordban.)

